

Noten

Noot Inleiding

¹ De openingswoorden van deze inleiding en de titel van deze bundel zijn ontleend aan een column van Hans Goslinga in *Trouw*, 3 november 2007.

Noten bijdrage Ewout Klei

¹ D. Deddens en M. te Velde ed., *Vrijmaking, Wederkeer. Vijftig jaar Vrijmaking in beeld gebracht, 1944-1994* (Barneveld 1994).

² C. Sol, 'K. Schilder en het debat over politieke samenwerking' in: G. Harinck en R. Janssens ed., *Het Amersfoorts Congres van 1948* (Barneveld 1998) 107-133; J.P. de Vries, *Het leven is één. Over het ontstaan van het Gereformeerd Politiek Verbond als vrucht van de reformatie der kerk* (Groningen 1966).

³ G. Harinck, 'Schilders aantekeningen van het Amersfoorts Congres', *De Reformatie* 73 (1998) 542-545.

⁴ Notulering Vergadering Landelijk Contact Vrije Kiesverenigingen in Nederland, 1 april 1948, Archief- en Documentatiecentrum Kampen (ADC), Archief GPV. (1003), Notulen Verbondsraad 1 april 1948-3 maart 1956. Deze zes kiesverenigingen waren Berkel, Helpman, Middelstum, Rotterdam-Delfshaven, Rotterdam-Zuid en Sappemeer.

⁵ K. Schilder e.a., *Correspondentie tussen de personen aangewezen door het 'Werkcomi-*

té' ten behoeve van het Amersfoortse Congres, en het Centraal Comité van A.R. kiesverenigingen met aantekeningen bij den laatsten brief van genoemde personen ('s-Gravenhage 1949).

⁶ B. Hamming aan D.C. Haak, 3 november 1949, ADC, Archief GPV (1002), Correspondentie L.C. met kiesverenigingen.

⁷ Reglement van het Gereformeerd Politiek Verbond (G.P.V.), ADC, Archief GPV (1003), Notulen Verbondsraad 1 april 1948-3 maart 1956.

⁸ P.A. Bergwerff en T.S. de Vries, *Geroepen en gegaan. In gesprek met P. Jongeling* (Barneveld 1983) 117.

⁹ Th. Haasdijk, 'Mager resultaat GPV'. Vergaderstuk CVR, 13 mei 1998, ADC, Archief GPV (aanvulling), doos 13.

¹⁰ *Ons Politeuma*, juni 1952, 17.

¹¹ *Ons Politeuma*, december 1952, 4-6.

¹² Omdat Arie Slob maar zeer kort Kamerlid is geweest (van 14 februari tot 13 maart 2001) en omdat de GPV-fractie vanaf februari 2000 de facto met de RPF-fractie de ChristenUnie had gevormd, laten we hem gemakshalve buiten beschouwing.

¹³ H. Veenhof, *Zonder twijfel. Pieter Jongeling (1909-1985). Journalist, politicus en Prins* (Barneveld 2009) 201-351.

¹⁴ J.C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 85.

¹⁵ Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (HDC),

Vrije Universiteit Amsterdam, Archief P. Jongeling, doos 21, Correspondentie 1970-1971.

¹⁶ *NRC Handelsblad*, 17 september 1971.

¹⁷ A.J. Verbrugh, *Jong zijn en oud worden. (Scheppende leiding in een periode vanaf ca. 1920)* (Amsterdam 2002) 228-245.

¹⁸ F. Lafort, 'Verbrugh (GPV) als onheilsprofeet: "Van Agt heeft zo weinig te bieden voor het Nederlandse volk"', *Elsevier Magazine*, 21 april 1979, 19-21, aldaar 19.

¹⁹ Over Schutte: G. Harinck en M. Nijmeijer ed., *"Altijd de moeite waard". Opstellen voor G.J. Schutte* (Soesterberg 2003).

²⁰ G. Driehuis, 'Ruud Lubbers politicus van het jaar', *De Tijd* 12 (1983) 10-18.

²¹ De kruisraketten werden echter als gevolg van een ontwapeningsovereenkomst in 1987 tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie uiteindelijk toch niet geplaatst.

²² *Trouw*, 14 mei 1986.

²³ *Trouw*, 16 mei 1986.

²⁴ *Leeuwarder Courant*, 21 oktober 2000.

²⁵ *De Volkskrant*, 22 september 1994.

²⁶ *De Volkskrant*, 9 december 1995.

²⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 26 mei 2000.

²⁸ *Ons Politeuma*, maart 1950, 10-11.

²⁹ P. Olsthoorn, 'Naar een eerste vrijgemaakte kiesvereniging in Nederland' in: Harinck, *Het Amersfoorts Congres*, 61-76, aldaar 69.

³⁰ J.P. de Vries, 'Christenen en hun politieke roeping 1945-1950', *Radix* 24 (1998) 204-214, aldaar 213.

³¹ A. de Jong aan D.C. Haak, 27 augustus en 15 oktober 1949, ADC, Archief GPV (1002), Correspondentie L.C. met kiesverenigingen.

³² D.C. Haak aan J. Blijdorp, 15 mei 1948, ADC, Archief GPV (1002), Correspondentie L.C. met kiesverenigingen.

³³ Afschrift notulen van de oprichtingsvergadering van de Geref. Kiesvereniging te Delft, ADC, Archief Verbrugh, Verklaringen Vrije Kiesverenigingen.

³⁴ Hierover: C. Sol, 'Partij van vrijgemaakte mannenbroeders. Een geschiedenis van het GPV, 1945-1963' in: R. Kuiper en W. Bouwman ed., *Vuur en vlam deel 2. De organisatie van het vrijgemaakt-gereformeerde*

leven 1944-1994 (Amsterdam 1998) 11-56, aldaar 24-33; Veenhof, *Zonder twijfel*, 162-183.

³⁵ *Ons Politeuma*, mei/juni 1954, 9-12.

³⁶ D.C. Haak aan F. de Jong, z.d. [1955], ADC, Archief GPV (1013), Vergaderingen 1955-1959 Generale Verbondsraad.

³⁷ Notulen GVR, 10 januari 1959, ADC, Archief GPV (1005), Notulenboek Generale Verbondsraad, 4 mei 1957-10 januari 1959.

³⁸ Verslag van de Algemene Vergadering van het Ger. Pol. Verbond, 20 juni 1959, ADC, Archief GPV (1025), Correspondentie kiesverenigingen, 1959-1972.

³⁹ Reglement G.P.V. 1955 en Reglement G.P.V. 1962, ADC, Archief GPV (1022), Reglementen en Statuten, 1957-1984.

⁴⁰ Q. Visscher, Meer dan houthakkers en waterputters. Hoe het Nationaal Evangelisch Verbond tussen 1966 en 1975 uitgroeide van bondgenoot van het Gereformeerd Politiek Verbond tot oprichter van de Reformatorische Politieke Federatie (Bachelor-scriptie geschiedenis RU, Nijmegen 2008).

⁴¹ De stukken van de Stichting voor Nationaal Christelijke Politiek liggen in het archief Verbrugh, ADC.

⁴² Zie in deze bundel de bijdrage van Remco van Mulligen.

⁴³ W.P. Balkenende, 'Zilveren G.P.V. werd confessioneel gesterkt', *De Reformatie* 48 (1973) 212-213.

⁴⁴ *G.P.V. – Hoe nu verder? Verklaring van de 10 oud-GVR-leden over de breuk in de GVR, reactie van de '10' op het GVR-commentaar, tevens advies w.b. het antwoord op de vraag: 'G.P.V. – hoe nu verder?'* (Arnhem 1984); W.G. de Vries, J. Kamphuis en L. Doekes, *Gereformeerde politiek in de jaren '80 – GPV waarheen?* (Haarlem 1985).

⁴⁵ *Ons Burgerschap*, mei 1993, 59.

⁴⁶ Aldus toenmalig partijvoorzitter Hans Blokland in een interview met hem, 22 december 2008.

⁴⁷ *Ons Burgerschap*, maart 1992, 45; *Ons Burgerschap*, mei 1992, 81-83.

⁴⁸ *Ons Burgerschap*, maart 1992, 43-44.

⁴⁹ Akte van Statutenwijziging d.d. 31 mei 2000 van: Gereformeerd Politiek Verbond, gevestigd te Amersfoort, ADC, Aanvulling GPV-archief, doos 1.

- ⁵⁰ Draaiboek propagandacommissie GPV Kampen, 11 april 1995. Propagandamateriaal GPV Kampen, ADC, Archief Richard Boddeüs, doos 1.
- ⁵¹ Interview Ewout Klei met Richard Boddeüs, 22 januari 2009.
- ⁵² Zie: *Polites. Gereformeerde Politieke Vereniging "Schrift en Belijdenis" Gereformeerd Maatschappelijk Verbond afd. Hoogkerk 17* (5 november 1982). Notulen 'Schrift en Belijdenis' Hoogkerk, 21 oktober 1997 en 9 april 1998. Persoonlijk archief Niek Tromp.
- ⁵³ Notulen 12 april 1949. Notulenboek Gereformeerde Kiesvereniging 'Schrift en Belijdenis' te Hoogkerk, 21 maart 1949-19 januari 1966. (Niet overgedragen) archief Gereformeerde Politieke Vereniging 'Schrift en Belijdenis' te Hoogkerk, Gereformeerde Kerk (vrijgemaakt) te Hoogkerk.
- ⁵⁴ Interview met Ewout Klei met Niek Tromp, 4 februari 2009.
- ⁵⁵ *Ons Politeuma*, mei 1957, 10-12.
- ⁵⁶ *Trouw*, 30 januari 1966; *Ons Politeuma*, 4 februari 1967, 17-21.
- ⁵⁷ *Ons Burgerschap*, 16 april 1988, 68.
- ⁵⁸ *Ons Burgerschap*, 28 mei 1988, 100-102.
- ⁵⁹ 'De logische keus voor elke christen', *Bij de Tijd* 2 (1994) 31; 'Respect voor al wat leeft... Een hart voor mensen', *Bij de Tijd* 6 (1998) 31.
- ⁶⁰ *Ons Burgerschap*, april 1994, 51-52.
- ⁶¹ *Ons Burgerschap*, april 1998, 11-15.
- ⁶² *Ons Burgerschap*, april 1998, 19.
- ⁶³ 'Bijlage van ds. J. Francke (op verzoek van enige brs. van de K.V. te Hoogeveen)', A.J. Verbrugh, Aan de Verenigingen, 29 mei 1965. VIII-IX. Stukken Algemene Vergadering 1960-1973, ADC, Archief GPV (75a).
- ⁶⁴ A.J. Verbrugh, K. Drost en W. Vreeken, *Vrij politiek tractaat. Tekening van enige gevaren waarmee het Westerse libertinisme de christenen bedreigt* ('s-Gravenhage 1949) 96.
- ⁶⁵ *Ons Politeuma*, juni 1957, 11; A.J. Verbrugh, *Universeel en antirevolutionair. Toelichting bij de richtlijnen voor de nationaal-gereformeerde, dat is universeel-christelijke politiek*. I (Groningen 1980) 47.
- ⁶⁶ A.J. Verbrugh e.a., *Rapport-1961 en Nota*

van de Commissie Politieke Richtlijnen van het Gereformeerd Politiek Verbond (Dordrecht 1962) 103-109.

⁶⁷ Zie vooral: J.P. de Vries, *Een vrije kerkleer vrije staat* (Barneveld 1988).

⁶⁸ *Handelingen van de Tweede-Kamer der Staten-Generaal gedurende de zitting van 1974-1975*. (Den Haag 1975) 333, 573.

⁶⁹ 'Opdat het u wél ga. Verkiezingsprogramma 1981 Gereformeerd Politiek Verbond met Nationaal Herstel- en Ontwikkelingsplan 1982-1985', bijzonder nummer *Ons Burgerschap*, 7 maart 1981.

⁷⁰ *Trouw*, 28 januari 1983.

⁷¹ 'Hij heeft uit één enkele het gehele menselijke geslacht gemaakt om op de ganse oppervlakte der aarde te wonen en Hij heeft de hun toegemeten tijden en de grenzen van hun woonplaatsen bepaald', *Ons Burgerschap*, 8 juli 1978, 118-120.

⁷² P.R. Mulder, 'Wij gaan op dezelfde weg Zuid-Afrika!'. Het apartheidstandpunt van het Gereformeerd Politiek Verbond (1960-1990). (Masterscriptie geschiedenis RUG, Groningen 2009).

⁷³ *Nederlands Dagblad*, 7 februari 1989; *Reformatieisch Dagblad*, 21 maart 1989.

⁷⁴ *Nederlands Dagblad*, 21 en 28 februari 1989.

⁷⁵ J. Douma, *Politieke verantwoordelijkheid* (Kampen 1984) 143; J. Douma, 'Gelukkig is het land' in: R. Kuiper en A.J. Verbrugh ed., *Gelukkig is het land. Naar een gemotiveerde samenleving* (Amsterdam 1996) 94-98.

⁷⁶ K. Veling, *De dienst van de overheid. Aard en grenzen van de overheidstaak* (Barneveld 1987).

⁷⁷ *NRC Handelsblad*, 19 augustus 1989.

⁷⁸ E. van Middelkoop, 'Secularisatie, staat en politiek' in: E.M.H. Hirsch Ballin, C.J. Klop en E. van Middelkoop, *Christelijke politiek in een gesecculariseerd Nederland* (Barneveld 1991) 28-43, aldaar 41.

⁷⁹ *Om een geloofwaardige overheid. Verkiezingsprogramma 1994-1998*, GPV (Amersfoort 1994) 6.

⁸⁰ *Vaste Grond. Verkiezingsprogramma voor het GPV 1998-2002*, GPV (z.p. 1997) 46.

⁸¹ R. Janssens, *De burger in beeld. Een*

christelijke visie op overheid, individu en samenleving (Barneveld 1999) 73.

⁸² A.J. Verbrugh, 'ChristenUnie zonder champagne', *De Reformatie* 75 (2000) 742-744.

⁸³ R. Kuiper, *Dienstbare overheid. Christelijk-staatkundige visie op politiek en overheid* (Amsterdam 2003) 20, 44.

⁸⁴ *Ons Burgerschap*, december 1997, 4-5.

⁸⁵ Th. Haasdijk e.a., *Zo zijn we niet getrouwd. Over de registratie van niet-huwelijkse samenlevingsvormen* (Barneveld 1992).

⁸⁶ *Nieuw Nederland*, juli 1992, 13; *Nederlands Dagblad*, 29 juli 1992.

⁸⁷ Notulen curatorium Groen van Prinsterrer Stichting, 16 oktober 1987, ADC, Archief GPV (190), Stukken curatorium 1987.

⁸⁸ *Nederlands Dagblad*, 25 mei 1994.

⁸⁹ *Rapport Politieke Samenwerking GPV en RPF*, d.d. mei 1998. B. Besluit van de Generale Verbondsraad, d.d. 13 juni 1998. Bijlage bij *Ons Burgerschap* van juni/juli 1998, ADC, aanvulling Archief GPV, doos 8.

⁹⁰ 7e Uniecongres + AV + FR 9 november 2002. 2^e deel C t/m Z. Agendapunt 4. organisatorische fusie tussen RPF en GPV, ADC, Archief GPV (aanvulling), doos 17.

⁹¹ Interview Ewout Klei met David de Jong, 29 januari 2009.

Noten bijdrage Remco van Mulligen

¹ *Nieuw Nederland*, december 1995, 11.

² Deze veranderingen worden goed geanalyseerd in J.J. van den Berg, *Deining: koers en karakter van de ARP ter discussie, 1956-1970* (Kampen 1999).

³ J. Hippe en G. Voerman, 'Reformato-ri- sch Staatkundig Verbond? Over de samenwerking tussen RPF, SGP en GPV (1975-1994)' in: *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1994) 165-197, aldaar 169.

⁴ Het gaat hier om een niet vastomlijnde groep, die omwille van de leesbaarheid van dit artikel vanaf nu zal worden aangeduid als 'evangelischen'. Ik ben mij ervan bewust dat deze term discutabel is, maar dat zijn de alternatieven ('evangelicaal', 'charismatisch') ook.

⁵ Quirijn Visscher, Meer dan houthakkers en waterputters. Hoe het Nationaal Evangelisch Verband tussen 1966 en 1975 uitgroeide van bondgenoot van het Gereformeerd Politiek Verbond tot oprichter van de Reformatorische Politieke Federatie (Bachelorscriptie geschiedenis RU, Nijmegen 2008).

⁶ Theo Haasdijk, Woning gezocht. Een beschrijving van de Reformatorische Politieke Federatie (Doctoraalscriptie politicologie RUL, Leiden 1985) 22-23.

⁷ Haasdijk, Woning gezocht, 26.

⁸ Ibidem, 30-31.

⁹ *Nieuw Nederland*, maart 1975, 8-13; Notulen oprichtingsvergadering RPF, 15 maart 1975, Historisch Documentatiecentrum (HDC), archief RPF, collnr. 096, doos 45.

¹⁰ *Nieuw Nederland*, maart 1975, 8-10.

¹¹ *Statuten van de Reformatorische Politieke Federatie*, RPF (z.p. 1975).

¹² *Nieuw Nederland*, februari 1976, 5; Brief A. Kadijk aan het Federatiebestuur 17 januari 1977, HDC, archief RPF, doos 1.

¹³ Het RPC was meer een 'contactorgaan' dan een beweging met een eigen doel en agenda, maar had enige tijd na de oprichting van de RPF met Waling Meijer ook een vertegenwoordiger in het Federatiebestuur.

¹⁴ *Nieuw Nederland*, april 1975, 15.

¹⁵ Een van de weinige uitzonderingen was de CHU-kiesvereniging Elspeet/Hulshorst, die zich in 1978 bij de RPF voegde. Zie: *Nieuw Nederland*, februari 1978.

¹⁶ *Nieuw Nederland*, april 1975, 18-20.

¹⁷ *Nieuw Nederland*, april 1976, 18-19.

¹⁸ Notulen vergadering Federatiebestuur 30 augustus 1976, HDC, archief RPF, doos 4; *Nieuw Nederland*, oktober 1976, 18-19.

¹⁹ *Nieuw Nederland*, mei/juni 1976, 5-9.

²⁰ *RPF Verkiezingsprogramma 1977-1981*, periodiekencollectie HDC, doos *Nieuw Nederland* 1975-1980.

²¹ Notulen vergadering Federatiebestuur 27 december 1976 en 4 januari 1977, HDC, archief RPF, doos 4.

²² Om precies te zijn stonden er op de lijst acht leden van de Gereformeerde Kerken in Nederland, zes Nederlands-hervormden,

zeven christelijk-gereformeerden, zeven buitenverbanders en twee vrijgemaakten.

²³ *Nieuw Nederland*, februari 1977, 2;

Nieuw Nederland, juli/augustus 1976, 5-6.

²⁴ *Nieuw Nederland*, juni 1977, 12-14.

²⁵ C. de Beer, 'Greep uit de politieke gebeurtenissen in Nederland gedurende het jaar 1978' in: *Jaarboek 1978 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1979) 166-192, aldaar 189-190.

²⁶ *Nieuw Nederland*, april 1978, 8-9.

²⁷ G. Voerman en N. van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009* (Amsterdam 2009) 35.

²⁸ *Nieuw Nederland*, juni 1979, 1.

²⁹ *Nieuw Nederland*, mei 1979, 15-17.

³⁰ In *Nieuw Nederland* november/december 1978 wordt de komst van de RvA medegedeeld.

³¹ *Nieuw Nederland*, november/december 1978.

³² *Nieuw Nederland*, februari 1979; *Nieuw Nederland*, november 1980.

³³ *Trouw*, 24 april 1985.

³⁴ *Nieuw Nederland*, juli 1980, 3.

³⁵ Verklaring van Leerling, 15 maart 1985, over kwestie Wagenaar, HDC, archief RPF, doos 274.

³⁶ *Verklaring van de Programcommissie* (13 februari 1981), HDC, archief RPF, doos 245.

³⁷ L. van Klinken, *De R van de RPF* (1978), HDC, archief RPF, doos 4; Brief J.A.E. Vermaat aan Federatiebestuur (25 oktober 1982), HDC, archief RPF, doos 274; over deze discussie rondom evangelischen (en katholieken) zie ook: R. van Mulligen, 'De "roomsen" als houthakkers en waterputters. Katholieken in de RPF en de ChristenUnie (1975-2000)', *Transparant* 20 (2009) 34-39.

³⁸ Brief van B. Heemsbergen aan het Federatiebestuur (11 november 1982); Brief van F.J.L. Zegers aan de leden van RPV Den Helder (29 september 1982), HDC, archief RPF, doos 274.

³⁹ *Nieuw Nederland*, april 1981, 9-10.

⁴⁰ In *Nieuw Nederland*, december 1983, wordt de aanstelling van de eerste evangelische Federatiebestuursleden gemeld.

⁴¹ Brief van Meindert Leerling aan het Dagelijks Bestuur (7 april 1981), HDC, archief RPF, doos 245.

⁴² Brief W. Meijer aan Federatieraad (21 november 1981), HDC, archief RPF, doos 245.

⁴³ Verslag zitting Raad van Advies (27 juni 1981).

⁴⁴ *Samen verder. Notitie van het Federatiebestuur van de RPF inzake het politiek en organisatorisch beleid van de RPF ten behoeve van de Federatieraad op 27 november 1982*, HDC, archief RPF, doos 274.

⁴⁵ G.J. Vellinga-Veurink en R.T. Huizinga, *Eerst samen terug. Antwoord op de notitie "Samen verder" van het Federatiebestuur van de RPF inzake het politiek en organisatorisch beleid, 16 november 1982*, HDC, archief RPF, doos 274.

⁴⁶ *Nieuw Nederland*, januari 1983, 8.

⁴⁷ P. Lucardie en I. Noomen, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1983' in: *Jaarboek 1983 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1984) xiii-xlii, aldaar xxxvi-xxxvii.

⁴⁸ *Nieuw Nederland*, november 1984, 3-6.

⁴⁹ Verklaring voor de RPF-fractie in de Tweede Kamer (mei 1983), HDC, archief RPF, doos 274.

⁵⁰ Brief B.S. van der Bijl aan Federatiebestuur, Begeleidingscommissie, PKR-Gelderland, fractieberaad Provinciale Staten Gelderland en RPV Zutphen (19 november 1984), persoonlijk archief C.J. Smits te Maassluis, doos 'RPF 1984-1993'.

⁵¹ Notulen vergadering Federatiebestuur (10 november 1984), HDC, archief RPF, doos 275.

⁵² Brief en enquête 3 april 1985 van Comité Eenheid en Verzoening aan alle RPV-en, HDC, archief RPF, doos 274; Notulen Federatiebestuursvergadering 13 april 1985, HDC, archief RPF, doos 275.

⁵³ L. Koeneman en G. Voerman, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen in het jaar 1985' in: *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1986) 14-67, aldaar 56-57.

- ⁵⁴ L. Koeneman, P. Lucardie en I. Noomen, 'Kroniek 1986. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1986' in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1987) 15-61, aldaar 47-48.
- ⁵⁵ Bron: website DNPP: www.rug.nl/dnpp/politiekepartijen/opgehp/rpf/docInfo/lt.
- ⁵⁶ *Nieuwsblad van het Noorden*, 20 augustus 1982.
- ⁵⁷ *Trouw*, 7 november 1987; *Reformatorisch Dagblad*, 12 maart 1990; *Reformatorisch Dagblad*, 12 oktober 1990; *Reformatorisch Dagblad*, 21 november 1991; *Nieuw Nederland*, september 1989, 10.
- ⁵⁸ *Nieuw Nederland*, april 1985, 7-9.
- ⁵⁹ *Nieuw Nederland*, juni/juli 1985, 4-5.
- ⁶⁰ *Nieuw Nederland*, mei 1986, 5-8.
- ⁶¹ Notulen vergadering Federatieraad 6 november 1976, HDC, archief RPF, doos 45.
- ⁶² *Reformatorisch Dagblad*, 27 juli 1991.
- ⁶³ *De Volkskrant*, 13 mei 1989.
- ⁶⁴ *Nieuw Nederland*, januari 1989, 13; *Nieuw Nederland*, oktober 1990, 15; P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1992. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1992' in: *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1993) 13-52, aldaar 44.
- ⁶⁵ *Nieuw Nederland*, juni 1986, 8-9.
- ⁶⁶ De belangrijkste bijdragen: A. Rouvoet, *Reformatorische staatsvisie: de RPF en het ambt van de overheid* (Nunspeet 1992); E. Schuurman ed., *Reformatorische cultuurvisie* (Nunspeet 1993); R. Kuiper, *Reformatorische partijvisie: de RPF als christelijke politieke partij* (Nunspeet 1996).
- ⁶⁷ P. Lucardie, M. Nieboer en I. Noomen, 'Kroniek 1991. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1991' in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1992) 14-61, aldaar 52-53.
- ⁶⁸ P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1989. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1989' in: *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1990) 15-59, aldaar 50.
- ⁶⁹ J. Hippe, P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1994. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van 1994' in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1995) 14-91, aldaar 70.
- ⁷⁰ *Nieuw Nederland*, mei 1992.
- ⁷¹ *Nieuw Nederland*, februari 1993, 6-7.
- ⁷² *Nieuw Nederland*, februari 1994, 5-7.
- ⁷³ *Nieuw Nederland*, augustus/september 1997, 3-4; *Nieuw Nederland*, juni/juli 1996, 5.
- ⁷⁴ *Nieuw Nederland*, januari 1991, 15.
- ⁷⁵ *Nieuw Nederland*, mei 1994, 16.
- ⁷⁶ L. Koeneman en P. Lucardie, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1982' in: *Jaarboek 1982 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1983) 10-46, aldaar 41-42.
- ⁷⁷ *Nieuw Nederland*, januari 1994, 3; *Nieuw Nederland*, maart 1994, 3-4.
- ⁷⁸ *Nieuw Nederland*, april 1995, 10-12; *Nieuw Nederland*, juni/juli 1995, 9.
- ⁷⁹ *Nieuw Nederland*, oktober 1993, 3, II; *Nieuw Nederland*, mei 1994, 16; *Nieuw Nederland*, juni 1994, 17.
- ⁸⁰ *Nieuw Nederland*, september 1995, 5-6.
- ⁸¹ J. Hippe e.a., 'Kroniek 1996. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1996' in: *Jaarboek 1996 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1997) 13-86, aldaar 68.
- ⁸² *RPF-signaal*, april 1998, 7.
- ⁸³ *RPF-signaal*, januari 1998, 5.
- ⁸⁴ *Nieuw Nederland*, februari 1987, 3; *Nieuw Nederland*, juni/juli 1990, 10; *RPF-signaal*, maart 1999, 15; *RPF-signaal*, september 1999, 14-15.
- ⁸⁵ *Nieuw Nederland*, februari 1996, 9.
- ⁸⁶ *RPF-signaal*, september 1998, 5.
- ⁸⁷ *RPF-signaal*, juni/juli 1999, 3.
- ⁸⁸ *RPF-signaal*, mei 1998, 6-7; B. de Boer e.a., 'Kroniek 1998. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1998' in: *Jaarboek 1998 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1999) 14-94, aldaar 75.
- ⁸⁹ *RPF-signaal*, maart 1999, 6-7.
- ⁹⁰ *Nieuw Nederland*, juni/juli 1997, 3-4; *RPF-signaal*, mei 1999, 15.

- ⁹¹ Th. Haasdijk, 'Zoek de verschillen', *Jeugd en politiek* 25 (1987) 35.
- ⁹² *Nieuw Nederland*, januari 1996, 5; *Nieuw Nederland*, april 1992, 10. Zie ook de bijdrage van Joop Hippe en Gerrit Voerman in deze bundel.
- ⁹³ *Nieuw Nederland*, juni/juli 1997, 3-4; *RPF-signaal*, januari 1998, 6-9. Zie ook de bijdrage van Joop Hippe in deze bundel.
- ⁹⁴ *RPF-signaal*, november 1998, 8-11; *RPF-signaal*, juni/juli 1999, 8-9.
- ⁹⁵ *RPF-signaal*, oktober 1999.
- ⁹⁶ *RPF-signaal*, februari 1999, 5.
- ⁹⁷ *RPF-signaal*, januari 2000, 4-7.

Noten bijdrage Hippe en Voerman

- ¹ Dit artikel is gebaseerd op J. Hippe en G.Voerman, 'Reformatorisch Staatkundig Verbond? Over de samenwerking tussen RPF, GPV en SGP (1975-1994)' in: *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1994) 165-199. De ontstaansgeschiedenis van de Christen-Unie vanaf 1994 wordt uitgebreid weergegeven in de bijdrage van Joop Hippe in deze bundel.
- ² J. Hippe, 'GPV, SGP en de vrijheid van de burgers. Enige verkenningen' in: *Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1989) 73-101; A. Rouvoet, *Reformatorische staatsvisie. De RPF en het ambt van de overheid* (Nunspeet 1992) 121-126.
- ³ L.M.P. Scholten, 'Om een staat met de Bijbel' in: *Van goedertierenheid en trouw. 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij* ('s-Gravenhage 1993) 81-102, aldaar 91; W. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal* (Houten 1990) 82.
- ⁴ C.S.L. Janse, *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Houten 1985) 251-252.
- ⁵ Zie voor de concrete invulling van deze beginseluitspraak door de SGP in de periode na 2000: Joop Hippe e.a., 'Kroniek 2005. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2005' in: *Jaarboek*

2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (Groningen 2006) 14-98, aldaar 78-79.

- ⁶ H.F.Massink e.a., *Theocratische politiek. Principes, geschiedenis en praktijk* (Houten 1994).
- ⁷ N. Dukker, Niet gelijk maar gelijkwaardig. De integratie van vrouwen in de SGP, het GPV en de RPF. (Doctoraalscriptie RUL, Leiden 1992); zie ook *De Banier*, 29 juli 1993, 6-7.
- ⁸ *Het werk van de grondslagcommissie (van de RPF) t/m ultimo januari 1984*, RPF (z.p. 1984) 6; *Ons Burgerschap*, 25 januari 1986, 6.
- ⁹ *Nederlands Dagblad*, 9 april 1981; *Ons Burgerschap*, 16 mei 1981, 59; *Punten van overeenstemming en van verschil tussen de SGP, het GPV en de RPF*, SGP (Den Haag 1985) 2.
- ¹⁰ *Nederlands Dagblad*, 29 april 1981 en 3 juli 1981; M. Leerling, 'Bouwen en bewaren' in: *Christelijke politiek vandaag* (Kampen 1984) 77-124, aldaar 105.
- ¹¹ *Ons Burgerschap*, 17 juli 1982, 116; *Ons Burgerschap*, 20 augustus 1977, 147-148.
- ¹² *Het werk van de grondslagcommissie* 3, 6-7. Vergelijk ook de laatst vermelde opvatting van deze commissie met J.P. de Vries, *Het leven is één. Het ontstaan van het Gereformeerd Politiek Verbond, vrucht van reformatie in de kerk* (Barneveld 1992) 42.
- ¹³ Th. Haasdijk, 'Eenheid en verscheidenheid. Verschillen tussen SGP, GPV en RPF op lokaal niveau', *Raster* 2 (1990) 12.
- ¹⁴ *Ons Politeuma*, december 1960, 122-134 *Kerk en politieke partij. De politieke relevantie van de kerkkeuze*, GPV (Groningen 1979) 30-31; *Nederlands Dagblad*, 27 april 1991.
- ¹⁵ *Het werk van de grondslagcommissie*, 7.
- ¹⁶ *Beschrijvingsbrief deel I voor de Algemene Vergadering van het GPV op 24 april 1993*, GPV, 23; zie ook: *Kerk en politieke partij*, 22.
- ¹⁷ *Nederlands Dagblad*, 1 mei 1993.
- ¹⁸ *Beschrijvingsbrief deel I*, 24; *Kerk en politieke partij*, 13-14, 22.
- ¹⁹ *Beschrijvingsbrief deel I*, 24; *Ons Burgerschap*, mei 1993, 66-69; *Ons Burgerschap*, mei 1993, 69-73.

- ²⁰ *Nederlands Dagblad*, 20 en 21 oktober en 1 en 2 december 1989; De Vries, *Het leven is één*, hoofdstuk 4; Th. Haasdijk, 'Verstaat gij wat gij leest? Notitie toelatingsbeleid', *Raster* 21 (1992) 1, 4-12.
- ²¹ *Koers*, 7 februari 1992, 29-30; Haasdijk, 'Verstaat gij wat gij leest?', 7-9.
- ²² Zie de bijdrage van Remco van Mulligen aan deze bundel.
- ²³ A.J. Verbrugh, *Universeel en Antirevolutionair. Toelichting bij de richtlijnen voor de nationaal-gereformeerde, dat is universeel-christelijke en anti-revolutionaire politiek*. I (Groningen 1980) 96-108.
- ²⁴ H. Freeke, 'De SGP en het cultuurmandaat', *Zicht* 13 (1987) 85-88; H.F. Massink, *Dienstbaar tot gerechtigheid. SGP-visie op de aard en omvang van de overheidstaak* (Houten 1993) 76-77, 81.
- ²⁵ Rouvoet, *Reformatorische Staatsvisie*, 16, 103.
- ²⁶ *Ons Politeuma*, oktober/november 1960, 109-114; A.J. Verbrugh, *De wetsidee*, 126-128.
- ²⁷ Massink, *Dienstbaar tot gerechtigheid*, 61-62.
- ²⁸ *Ibidem*, 85.
- ²⁹ Rouvoet, *Reformatorische staatsvisie*, 31-46.
- ³⁰ *Nederlands Dagblad*, 27 april 1991 en 8 augustus 1992.
- ³¹ *Nieuw Nederland*, augustus/september 1988, 10-11; zie ook de opvatting van de vrijgemaakt-gereformeerde hoogleraar Jochem Douma, geciteerd bij Rouvoet, *Reformatorische staatsvisie*, 38.
- ³² Th. Haasdijk, 'Eenheid en verscheidenheid'; zie ook: *Ons Burgerschap* 30 december 1989, 138; *Nederlands Dagblad*, 20 oktober 1989; *Ons Burgerschap*, 24 maart 1979, 27.
- ³³ Massink, *Dienstbaar tot gerechtigheid*, 64-67, 117-121; *De Banier*, 8 april 1993, 5, 7.
- ³⁴ J. Weggeman, 'De uitgebleven toenadering. Een inhoudsanalyse van de verkiezingsprogramma's van SGP, GPV en RPF (1977-1994)' in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1995) 190-206.
- ³⁵ *Ons Burgerschap*, juli 1982, 105, 116; *HP/De Tijd op Zondag*, 3 januari 1993.
- ³⁶ Zie de bijdrage van Joop Hippe in deze bundel.
- ³⁷ *Statuten van de Reformatorische Politieke Federatie*, RPF (z.p. 1975) artikel 3, lid c.
- ³⁸ *Nieuw Nederland*, november 1976, 20.
- ³⁹ *Nieuw Nederland*, november 1987, 5; *Nederlands Dagblad*, 24 juli 1993.
- ⁴⁰ P. van Vugt, "Onze mensen moeten in Raad en Staten" in: *Van goedertierenheid en trouw*, 298.
- ⁴¹ Als gevolg van een wijziging van de Kieswet bestond pas bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 de mogelijkheid van lijstverbinding.
- ⁴² J. Zwemer, *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen 1992) 354-355; zie ook *De Banier*, 4 december 1952, 6.
- ⁴³ Van Vugt, "Onze mensen moeten in Raad en Staten", 313, zie ook 308. Zie verder: Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 349, 355.
- ⁴⁴ *De Banier*, 20 december 1973, 5.
- ⁴⁵ *De Banier*, 3 februari 1977, 1.
- ⁴⁶ *De Banier*, 11 april 1985, 9.
- ⁴⁷ *De Banier*, 15 april 1976, 1; zie ook *De Banier*, 10 november 1977, 1-2.
- ⁴⁸ Zie Hippe, 'GPV, SGP en de vrijheid van de burgers', 82; zie ook M. van Manen, 'Lijstverbinding/lijstineenschuiving', *In het Spoor* 17 (1993), 123-127.
- ⁴⁹ *Ons Politeuma*, december 1952, 6.
- ⁵⁰ H. Timmermans, 'Een partij als alle andere. Over veertig jaar praktisch functioneren' in: J. van der Jagt, H. Timmermans en A.J. Verbrugh ed., *Gedenkboek 48-88* (Amersfoort 1988) 117-124.
- ⁵¹ *Ons Burgerschap*, 27 november 1976, 164.
- ⁵² Timmermans, 'Een partij als alle andere', 119.
- ⁵³ *Het GPV over samenwerking. Studierapport ten dienste van het op 7 en 8 december 1979 te houden GPV-congres, opgesteld door de Centrale Verbondsraad van het Gereformeerd Politiek Verbond*, GPV (Amersfoort 1979) 28-40.
- ⁵⁴ *Nederlands Dagblad*, 27 juni 1981.
- ⁵⁵ *Ons Burgerschap*, 10 oktober 1981, 118.

⁵⁶ *Ons Burgerschap*, 20 oktober 1984, 151-155; *Ons Burgerschap*, 3 maart 1985, 23-29.

⁵⁷ *Nieuw Nederland*, augustus/september 1985, 11-12; en 'Commentaar voorlichtingssecretaris SGP bij de voorwaarden van het GPV voor lijstverbinding'.

⁵⁸ *Nieuw Nederland*, februari 1989, 11; *Nieuw Nederland*, september 1989, 9.

⁵⁹ *Ons Burgerschap*, april 1992, 66.

⁶⁰ *De Banier*, 7 juli 1994, 3-6.

⁶¹ *Reformatorisch Dagblad* en *Nederlands Dagblad*, 1 maart 1997.

⁶² *Ons Burgerschap*, maart 1996, 44 en 49; *Ons Burgerschap*, mei 1996, 15.

⁶³ *Reformatorisch Dagblad*, 24 februari 1997.

⁶⁴ J. Hippe e.a., 'Kroniek 1996. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1996' in: *Jaarboek 1996 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1997) 13-86, aldaar 46.

⁶⁵ G. Voerman, 'Partijfusies in Nederland. Een verkennend seismologisch onderzoek' in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1992) 123-148, aldaar 135.

⁶⁶ *Ons Burgerschap*, maart 1992, 45.

⁶⁷ *Ons Politeuma*, 8 juni 1974, 70; zie ook Van Vugt, "Onze mensen moeten in Raad en Staten", 316; De SGP werkte hier en daar ook met het NEV samen. Zie voor het GPV verder ook *Ons Burgerschap*, maart 1992, 45.

⁶⁸ Voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 en 1998 is ook gebruikgemaakt van gegevens uit de archieven van GPV en RPF, beschikbaar gesteld door Ewout Klei en Remco van Mulligen. Zie verder: *De Banier*, 19 maart 1998, 7-8.

⁶⁹ Deze vorm van samenwerking leidde tot kritiek binnen de partij. Politiek leider Abma pareerde deze echter; zie Van Vugt, "Onze mensen moeten in Raad en Staten", 314; Zie over het NEV de bijdrage van Ewout Klei over het GPV in deze bundel.

⁷⁰ *De Banier*, januari 1995, 16; *De Banier*, februari 1999, 8; *Statistiek der verkiezingen. Provinciale Staten* (Voorburg 1982, 1991, 1995 en 1999).

⁷¹ *Ons Burgerschap*, 12 februari 1977, 51.

⁷² Zie voor de samenwerking bij de Europese verkiezingen: G. Voerman en N. van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009* (Amsterdam 2009) 35, 44, 57, 70-71, 82.

⁷³ *Nieuw Nederland*, april 1979, 20.

⁷⁴ *De Banier*, 29 maart 1984, 19.

⁷⁵ *Euromanifest Europese Verkiezingen 1994*, SGP/GPV/RPF (Rotterdam 1994) voorwoord.

⁷⁶ *Euromanifest Europese Verkiezingen 1989*, SGP/GPV/RPF (z.p. 1989) 1.

⁷⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 29 december 1998.

⁷⁸ Zie voor informatie over de lijstverbindingen tussen SGP, GPV en RPF: C.S.L. Janse, 'De strijd om de kiezer' in: *Van goedertierenheid en trouw*, 154-157.

⁷⁹ M. de Bruyne, 'Het woord is aan de geachte afgevaardigden' in: *Van goedertierenheid en trouw*, 203-204.

⁸⁰ D.J. Elzinga en C. Wisse, *De parlementaire fracties* (Groningen 1988) 159.

⁸¹ *Ibidem*, 125; Zie ook: De Bruyne, 'Het woord is aan de geachte afgevaardigden', 193.

⁸² Zie hiervoor meer in detail de bijdrage van Joop Hippe in deze bundel.

⁸³ *Nieuw Nederland*, november 1992, 3; zie ook: *Ons Burgerschap*, september 1992, 116.

⁸⁴ *Nederlands Dagblad*, 9 juli 1998.

⁸⁵ Voerman, 'Partijfusies in Nederland', 142-143.

⁸⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 7 oktober 1993.

Noten bijdrage Joop Hippe

¹ M. Aangeenbrug en H. Valkenburg, *Inschikken en opschuiven. Mensen over de ChristenUnie* (Amsterdam 2002) 92.

² Hoewel de RPF in 1985 een verduidelijking gaf die het verschil met het GPV minder groot maakte; zie ook de bijdrage van Hippe en Voerman in deze bundel.

³ Interview Joop Hippe met Roel Kuiper, 26 oktober 2009.

⁴ *Ons Burgerschap (Groen Katern)*, mei 1994, 25-35, citaat 32.

⁵ *Nederlands Dagblad*, 26 mei 1994 en 16 juni 1994.

- ⁶ *Nederlands Dagblad*, 21 mei 1994.
- ⁷ *Nederlands Dagblad*, 4 juni 1994.
- ⁸ *Nederlands Dagblad*, 26 en 30 mei 1994; *Reformatorisch Dagblad*, 26 mei 1994.
- ⁹ *Nederlands Dagblad*, 26 mei 1994.
- ¹⁰ J. Hippe e.a., 'Kroniek 1994. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1994' in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1995) 14-91, aldaar 55.
- ¹¹ *Reformatorisch Dagblad*, 6 juni 1994.
- ¹² *Krachtige belijning. Over de betekenis van de belijdenis in de politieke praktijk*, bijlage bij *Ons Burgerschap*, december 1995, 4-6.
- ¹³ *Nederlands Dagblad*, 8 februari en 30 juli 1996.
- ¹⁴ *Krachtige belijning*, 11-12.
- ¹⁵ *Nieuwsblad van het Noorden*, 26 januari 1996.
- ¹⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 12 januari 1996.
- ¹⁷ *Nederlands Dagblad*, 12 januari 1996.
- ¹⁸ *Nederlands Dagblad*, 27 januari 1996.
- ¹⁹ Interview Joop Hippe met Gert Schutte, 13 oktober 2009; zie ook: Aangeenbrug en Valkenburg, *Inschikken en opschuiven*, 30.
- ²⁰ *Rapport politieke samenwerking GPV en RPF, GPV/RPF* (z.p. 1998) 2.
- ²¹ *Nederlands Dagblad*, 26 februari 1996.
- ²² *Ons Burgerschap*, maart 1996, 3.
- ²³ Aangeenbrug en Valkenburg, *Inschikken en opschuiven*, 66.
- ²⁴ Ibidem, 76.
- ²⁵ *Nederlands Dagblad*, 26 februari 1996.
- ²⁶ *Nieuw Nederland*, april 1996, 3.
- ²⁷ *Nederlands Dagblad*, 13 mei 1996.
- ²⁸ *Nederlands Dagblad*, 2 en 3 april 1997.
- ²⁹ *Nederlands Dagblad*, 11 april 1997.
- ³⁰ *Nederlands Dagblad*, 10 april 1997.
- ³¹ *Nederlands Dagblad*, 12 april 1997.
- ³² *Nederlands Dagblad*, 15 april 1997.
- ³³ *Nederlands Dagblad*, 12 april 1997.
- ³⁴ *Nederlands Dagblad*, 15 april 1997.
- ³⁵ *Trouw*, 15 april 1997.
- ³⁶ *Nederlands Dagblad*, 21 april 1997.
- ³⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 2 juni 1997.
- ³⁸ *Nederlands Dagblad*, 17 november 1997; *Reformatorisch Dagblad*, 17 november 1997; *Trouw*, 17 november 1997.
- ³⁹ Interview Kuiper.
- ⁴⁰ Interview Joop Hippe met Leen van Dijke, 22 oktober 2009.
- ⁴¹ *Vernieuwing in de christelijke politiek: RPF/GPV manifest over samenwerking in de christelijke politiek*, GPV/RPF (z.p. 1998) 1.
- ⁴² *Vernieuwing in de christelijke politiek*, 6-7.
- ⁴³ *Nederlands Dagblad*, 9 februari 1998; *Reformatorisch Dagblad*, 9 februari 1998.
- ⁴⁴ *Nederlands Dagblad*, 14 februari 1998.
- ⁴⁵ Interview Kuiper.
- ⁴⁶ *Rapport politieke samenwerking*, 17.
- ⁴⁷ Ibidem, 8-9.
- ⁴⁸ *Rapport politieke samenwerking*, 23-24.
- ⁴⁹ Ibidem, 16.
- ⁵⁰ Ibidem, 23.
- ⁵¹ Ibidem, 16.
- ⁵² Zij zijn opgenomen in: R. Kuiper, *Reformatorische partijvisie. De RPF als christelijke politieke partij* (Nunspeet 1996) 71-72.
- ⁵³ Voor een andere mening zie: M. Flipse, M. Jonker en A. Karssenbergh, 'Gereformeerde politiek – antwoord aan een nihilistische samenleving' in: J.W. van der Jagt e.a., *Naar een Reformatorisch Politiek Verbond* (Bedum 1999) 69-102, aldaar 81 en verder.
- ⁵⁴ *Nederlands Dagblad*, 18 juni 1998; *Reformatorisch Dagblad*, 18 juni 1998.
- ⁵⁵ *Nederlands Dagblad*, 19 juni 1998.
- ⁵⁶ *Nederlands Dagblad*, 19 juni 1998.
- ⁵⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 20 juni 1998.
- ⁵⁸ K. Veling, 'Samenwerken in een christelijke politieke beweging' in: K. Veling en L. Bezemer, *De toekomst van christelijke politieke samenwerking. Twee visies* (z.p. 1998) 6.
- ⁵⁹ L. Bezemer, 'Samenwerken of samenwerken in de christelijke politiek' in: *De toekomst van christelijke politieke samenwerking*, 13-14.
- ⁶⁰ *Ons Burgerschap*, januari 1999, 4-5.
- ⁶¹ *Reformatorisch Dagblad*, 25 januari 1999.
- ⁶² *Reformatorisch Dagblad*, 27 januari 1999.
- ⁶³ *Nederlands Dagblad*, 27 januari 1999.
- ⁶⁴ Interview Kuiper.
- ⁶⁵ *Terwille van het Koninkrijk*, december 1997, 19; *Terwille van het Koninkrijk*, december 1998, 18.
- ⁶⁶ *Nederlands Dagblad*, 30 oktober 1999.
- ⁶⁷ Telefonisch interview Joop Hippe met Arjen Karssenbergh, oktober 2009.

- ⁶⁸ Interview Joop Hippe met Janco Cnossen, 30 september 2009.
- ⁶⁹ *Terwille van het Koninkrijk*, december 1997, 19.
- ⁷⁰ *Terwille van het Koninkrijk*, december 1998, 20.
- ⁷¹ B.P. Hagens, 'GPV, wie ben je' in: Van der Jagt e.a., *Naar een Reformatorisch Politiek Verbond*, 33-68, aldaar 57.
- ⁷² *Nederlands Dagblad*, 4 april 1998.
- ⁷³ *Reformatorisch Dagblad*, 26 januari en 1 februari 1999.
- ⁷⁴ *Reformatorisch Dagblad*, 10 april 1999.
- ⁷⁵ *Nederlands Dagblad*, 17 mei 1999.
- ⁷⁶ *Met het oog op de toekomst. Visiedocument*, GPV/RPF (z.p. 1998).
- ⁷⁷ *Inventarisatienota: discussie GPV-RPF*, GPV (z.p. 1999); *Inventarisatie uitslag partijdiscussie samenwerking RPF-GPV*, RPF (z.p. 1999).
- ⁷⁸ *Nederlands Dagblad*, 28 juni 1999.
- ⁷⁹ *Ons Burgerschap*, juni/juli 1999, 16.
- ⁸⁰ *Ons Burgerschap*, oktober 1999.
- ⁸¹ *NRC Handelsblad*, 22 oktober 1999; *Nederlands Dagblad*, 22 oktober 1999.
- ⁸² *Reformatorisch Dagblad*, 25 oktober 1999.
- ⁸³ *NRC Handelsblad*, 22 oktober 1999.
- ⁸⁴ *Ons Burgerschap*, oktober 1999, 14; *NRC Handelsblad*, 21 oktober 1999.
- ⁸⁵ Interview Schutte; Ook Kuiper was verast door de volgens hem snelle overstap naar een fusie, interview Kuiper.
- ⁸⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 23 oktober 1999.
- ⁸⁷ Aangeenbrug en Valkenburg, *Inschikken en opschuiven*, 90, 92; Cnossen prefereerde overigens een unie boven alleen een lijstenschuiving, interview Cnossen.
- ⁸⁸ *Reformatorisch Dagblad*, 23 oktober 1999.
- ⁸⁹ *Nederlands Dagblad*, 30 oktober 1999.
- ⁹⁰ *Nederlands Dagblad*, 30 oktober 1999.
- ⁹¹ B. de Boer e.a., 'Kroniek 1999. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1999' in: *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2000) 13-88, aldaar 49.
- ⁹² Aangeenbrug en Valkenburg, *Inschikken en opschuiven* 92.

⁹³ Interview Kuiper.

⁹⁴ Zoals eerder al vermeld kwamen vanaf 1993 ook enkele andere kerken in beeld (bijvoorbeeld de Christelijk Gereformeerde Kerken).

⁹⁵ *Ons Burgerschap*, februari 1999, 4.

⁹⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 23 oktober 1999.

Noten bijdrage Gerrit Voerman

¹ *Verslag 8e Uniecongres 24 mei 2003* (z.p. 2003) 3.

² Het bestuur van de ChristenUnie bleek niet bereid toestemming te geven tot het inzien van het partijarchief ten behoeve van deze bijdrage. Om die reden is hier vooral gebruikgemaakt van artikelen uit het *Nederlands Dagblad*, *Reformatorisch Dagblad*, *HandSchrift* en *Denkwijzer*, alsmede van partijdocumenten die op de website van de ChristenUnie zijn geplaatst (zoals verslagen van congressen en partijrapporten). De sites van de ChristenUnie worden vanaf 2001 gearchiveerd door het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (www.dnpp.nl). Daarnaast is een aantal prominente partijleden geïnterviewd (zie voor een overzicht de inleiding). Deze bijdrage is voor een deel gebaseerd op de aan de ChristenUnie gewijde delen in de zogeheten 'Kronieken' in de *Jaarboeken Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (met dank aan Joop Hippe, Paul Lucardie en Ida Noomen).

³ Zie voor de voorgeschiedenis de bijdrage van Joop Hippe in deze bundel.

⁴ *Nederlands Dagblad*, 6 november 2000.

⁵ *Nederlands Dagblad*, 24 januari 2000.

⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 31 januari 2000.

⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 24 januari 2000.

⁸ *HandSchrift*, januari 2001, II. De aanpassing die in het Kernprogramma werd opgenomen luidde: 'De overheid waarborgt geestelijke en politieke vrijheid opdat burgers God naar Zijn Woord kunnen dienen.' Zie over de relatie tussen geestelijke en politieke vrijheid bij de ChristenUnie de bijdrage van George Harinck en Hugo Scherff in deze bundel.

⁹ *NRC Handelsblad*, 24 januari 2000.

- ¹⁰ *Nederlands Dagblad*, 24 januari 2000.
- ¹¹ *Ons Burgerschap*, juli 2000.
- ¹² *Nederlands Dagblad*, 24 januari 2000.
- ¹³ *NRC Handelsblad*, 24 januari 2000.
- ¹⁴ *Reformatorisch Dagblad*, 29 januari 2000; zie ook: B. de Boer e.a., 'Kroniek 2000. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2000' in: *Jaarboek 2000 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2001) 141-210, aldaar 201.
- ¹⁵ *Trouw*, 26 januari 2000.
- ¹⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 20 februari 2001; *Trouw*, 14 maart 2001; *HandSchrift*, april 2001, 22.
- ¹⁷ *Nederlands Dagblad*, 16 mei 2000.
- ¹⁸ *Reformatorisch Dagblad*, 23 maart 2001.
- ¹⁹ *Reformatorisch Dagblad*, 2 september 2000.
- ²⁰ *Nederlands Dagblad*, 14 april 2000.
- ²¹ *Reformatorisch Dagblad*, 26 mei 2000; *Nederlands Dagblad*, 2 september 2000.
- ²² *Reformatorisch Dagblad*, 26 mei 2000; *Nederlands Dagblad*, 2 september 2000.
- ²³ *Nederlands Dagblad*, 2 september 2000.
- ²⁴ De uit het GPV afkomstige hoogleraar L. Holdijk, de socioloog en Katwijkse RPF-wethouder J.E. Post en de Utrechtse rechter D.A.C. Slump.
- ²⁵ *Reformatorisch Dagblad*, 18 januari 2001.
- ²⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 17 januari 2001.
- ²⁷ Zie bijvoorbeeld: *Reformatorisch Dagblad*, 17 januari 2001.
- ²⁸ *Nederlands Dagblad*, 18 januari 2001.
- ²⁹ De motie werd weliswaar ingetrokken, maar het vervangende ordevoorstel kwam op hetzelfde neer, zie *Nederlands Dagblad*, 23 maart 2001.
- ³⁰ *Reformatorisch Dagblad*, 17 januari 2001; *Nederlands Dagblad*, 30 maart 2002.
- ³¹ *Nederlands Dagblad*, 18 januari 2001.
- ³² *Nederlands Dagblad*, 20 januari 2001.
- ³³ *Reformatorisch Dagblad*, 30 januari 2001.
- ³⁴ *Trouw*, 26 maart 2001.
- ³⁵ *Nederlands Dagblad*, 22 maart 2001.
- ³⁶ *Verslag 3^e Uniecongres 24 maart 2001* (z.p. 2001) 4.
- ³⁷ Het Uniecongres van 17 november wijzigde het onderste gedeelte van de lijst echter weer. De reden hiervoor was dat er meer personen op de lijst stonden (veertig) dan volgens de Kieswet voor een nieuwe partij als de ChristenUnie maximaal was toegestaan (dertig). Nu de laatste tien kandidaten kwamen te vervallen, wilde het bestuur de nummers 21 tot en met dertig alsnog herzien.
- ³⁸ *Nederlands Dagblad*, 27 maart 2001.
- ³⁹ *Nederlands Dagblad*, 16 december 2000; respectievelijk *Nederlands Dagblad*, 27 maart 2001.
- ⁴⁰ *Reformatorisch Dagblad*, 12 december 2000.
- ⁴¹ *Reformatorisch Dagblad*, 7 april 2001.
- ⁴² *Nederlands Dagblad*, 9 en 14 april 2001.
- ⁴³ *Strategische kiezers, nieuwe keuzes. Evaluatie-rapport verkiezingen 2002* (z.p. 2002) 3, 5, 13.
- ⁴⁴ *Reformatorisch Dagblad*, 28 januari 2000 en 4 februari 2000.
- ⁴⁵ *Strategische kiezers, nieuwe keuzes*, 13.
- ⁴⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 13 en 23 juni 2001.
- ⁴⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 18 juli 2001; zie ook *Reformatorisch Dagblad*, 10 september 2001.
- ⁴⁸ *Reformatorisch Dagblad*, 22 september 2001; zie ook *HandSchrift*, december/januari 2001/2002, 29-30; *Nederlands Dagblad*, 29 september 2001; *Reformatorisch Dagblad*, 2 maart 2002.
- ⁴⁹ *Nederlands Dagblad*, 6 maart 2002.
- ⁵⁰ *Reformatorisch Dagblad*, 26 maart 2002.
- ⁵¹ *Nederlands Dagblad*, 19 november 2001.
- ⁵² *Durf te kiezen voor normen. Verkiezingsprogramma 2002-2006* (Amersfoort 2002) 21, 25, 37.
- ⁵³ *Nederlands Dagblad*, 18 april 2002.
- ⁵⁴ *Nederlands Dagblad*, 29 april 2002.
- ⁵⁵ *Nederlands Dagblad*, 1 mei 2002.
- ⁵⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 23 mei 2002.
- ⁵⁷ Cijfers afkomstig van het onderzoeksbureau Interview NSS, zie P. van der Bijl en R. Kuiper, *Bouwen aan de basis. Evaluatierapport verkiezingsuitslag ChristenUnie 15 mei 2002* (Amersfoort 2002) 6-7 en 11. De percentages geven vooral trends weer.
- ⁵⁸ A. van der Kolk, *Analyse (potentiële) achterban ChristenUnie juli/augustus 2002* (Enschede 2002) 13.

- ⁵⁹ *Trouw*, 21 mei 2002; *Reformatorisch Dagblad*, 21 mei 2002; *Nederlands Dagblad*, 22 mei 2002.
- ⁶⁰ Van der Bijl en Kuiper, *Bouwen aan de basis*, 12-13; zie ook *Verslag extra Uniecongres 22 juni 2002* (z.p. 2002) 1-2.
- ⁶¹ *NRC Handelsblad*, 25 mei 2002.
- ⁶² *Nederlands Dagblad*, 22 mei 2002.
- ⁶³ *Reformatorisch Dagblad*, 23 mei 2002.
- ⁶⁴ Van der Bijl en Kuiper, *Bouwen aan de basis*, 17.
- ⁶⁵ *Trouw*, 24 juni 2002.
- ⁶⁶ *Nederlands Dagblad*, 21 oktober 2002.
- ⁶⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 21 oktober 2002; *Nederlands Dagblad*, 23 oktober 2002.
- ⁶⁸ Interview Joop Hippe met Gert Schutte, 13 oktober 2009.
- ⁶⁹ Interview Gerrit Voerman met Kars Veling, 12 oktober 2009; toelichting e-mail Veling, 28 november 2009.
- ⁷⁰ Interview Veling, 12 oktober 2009.
- ⁷¹ *NRC Handelsblad* van 26 november 2002 berichtte onder meer op basis van 'prominente bronnen' in de Unie dat Van Dijke aan het begin van het parlementaire jaar van 2002 had geweigerd het vertrouwen in Veling als fractievoorzitter uit te spreken. Zowel Van Dijke als Veling ontkent de juistheid van dit verhaal.
- ⁷² *Nederlands Dagblad*, 23 oktober 2002; zie ook *Reformatorisch Dagblad*, 26 oktober 2002.
- ⁷³ *Nederlands Dagblad*, 27 mei 2003; *Reformatorisch Dagblad*, 27 mei 2003. Veling herinnert zich deze woorden ook, e-mail Veling, 28 november 2009.
- ⁷⁴ Interview Joop Hippe met Leen van Dijke, 22 oktober 2009; email Van Dijke, 2 en 7 december 2009; zie ook *Nederlands Dagblad*, 27 mei 2003.
- ⁷⁵ *Nederlands Dagblad*, 26 oktober 2002.
- ⁷⁶ *Nederlands Dagblad*, 9 november 2002.
- ⁷⁷ *Nederlands Dagblad*, 2 november 2002.
- ⁷⁸ *Nederlands Dagblad*, 4 november 2002.
- ⁷⁹ *De Volkskrant*, 8 november 2002.
- ⁸⁰ *Nederlands Dagblad*, 26 oktober 2002.
- ⁸¹ *Reformatorisch Dagblad*, 9 november 2002.
- ⁸² *Reformatorisch Dagblad*, 2 november 2002. Zie ook B. van Nieuwenhuizen ed., *André Rouvoet* (Soesterberg 2008).
- ⁸³ *Verslag 7e Uniecongres 9 november 2002* (z.p. 2002) 14.
- ⁸⁴ *Strategische kiezers, nieuwe keuzes*, 14.
- ⁸⁵ *Reformatorisch Dagblad*, 6 januari 2003.
- ⁸⁶ *De Volkskrant*, 7 januari 2003.
- ⁸⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 8 januari 2003.
- ⁸⁸ *Trouw*, 7 februari 2003.
- ⁸⁹ *Nederlands Dagblad*, 8 februari 2003.
- ⁹⁰ *Nederlands Dagblad*, 30 januari 2003.
- ⁹¹ *Nederlands Dagblad*, 17 april 2003.
- ⁹² *Nederlands Dagblad*, 17 april 2003.
- ⁹³ Brief van de informateurs aan de koningin, 1 mei 2003, 6.
- ⁹⁴ *Reformatorisch Dagblad*, 30 april 2003.
- ⁹⁵ Verslag algemene vergadering GPV, 23 november 2002, 1; *Nederlands Dagblad*, 25 november 2002.
- ⁹⁶ *Jaarverslag 2003*, RPF (z.p. 2003).
- ⁹⁷ *Nederlands Dagblad*, 15 februari 2003.
- ⁹⁸ Interview Gerrit Voerman met Henk van Rhee, 12 oktober 2009; zie ook *Nederlands Dagblad*, 14 juni 2008.
- ⁹⁹ Zie *Strategienota ChristenUnie* (z.p. 2003), vastgesteld door het Landelijk Bestuur op 1 april 2003 en besproken op het 8^e Uniecongres (24 mei 2003).
- ¹⁰⁰ *Verslag 9^e Uniecongres 8 november 2003* (z.p. 2003) 8; zie ook H. van Rhee, 'Achtergronden van een permanente campagne', *Denkwijzer* 4 (2004), 4-5; J. Voordewind, 'Christelijk activisme is springlevend', *Denkwijzer* 5 (2005) 20-21.
- ¹⁰¹ *Nederlands Dagblad*, 16 november 2000.
- ¹⁰² *HandSchrift*, december 2005, 22; *Nederlands Dagblad*, 4 november 2005.
- ¹⁰³ Interview Voerman met Van Rhee.
- ¹⁰⁴ *ChristenUnie Jaarverslag 2004* (Amersfoort 2004) 9.
- ¹⁰⁵ *Strategische kiezers, nieuwe keuzes*, 21.
- ¹⁰⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 19 juni 2004; *Nederlands Dagblad*, 26 januari 2005.
- ¹⁰⁷ *Verslag extra Uniecongres*, 6; *Werkgroep ChristenUnie Multicultureel, plan van aanpak* (Amersfoort 2002).
- ¹⁰⁸ *Trouw*, 29 april 2006.
- ¹⁰⁹ *Nederlands Dagblad*, 12 november 2004.
- ¹¹⁰ *HandSchrift*, februari 2005.
- ¹¹¹ *HandSchrift*, december 2005.
- ¹¹² *Fusiedossier*, G1.
- ¹¹³ A.P.M. Lucardie e.a., 'Het kader van de

- ChristenUnie. Voorlopig verslag van een enquête onder de deelnemers aan de congressen van het Gereformeerd Politiek Verbond en de Reformatorische Politieke Federatie op 27 mei 2000' in: *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2003) 161-183, aldaar 178-179.
- ¹¹⁴ *Nederlands Dagblad*, 7 februari 2004.
- ¹¹⁵ *Strategienota ChristenUnie*.
- ¹¹⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 12 december 2003.
- ¹¹⁷ *NRC Handelsblad*, 11 mei 2004. Zie hier voor uitgebreider J. Hippe e.a., 'Kroniek 2004. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2004' in: *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2005) 14-105, aldaar 36-39.
- ¹¹⁸ *Reformatorisch Dagblad*, 23 juni 2004.
- ¹¹⁹ *Nederlands Dagblad*, 12 november 2004.
- ¹²⁰ *Verslag 12^e Uniecongres 13 november 2004* (z.p. 2004).
- ¹²¹ *Reformatorisch Dagblad*, 15 juli 2004.
- ¹²² *Nederlands Dagblad*, 28 juli 2004.
- ¹²³ *Nederlands Dagblad*, 15 november 2004.
- ¹²⁴ B. Popkema en R. Westerbeek, 'Het kritieke punt van de ChristenUnie', *CV Koers* 6 (2004) 6-11.
- ¹²⁵ *Reformatorisch Dagblad*, 16 september 2004.
- ¹²⁶ *ChristenUnie Jaarverslag 2004*, 6-7.
- ¹²⁷ *Nederlands Dagblad*, 19 november 2003.
- ¹²⁸ *Nederlands Dagblad*, 21 december 2004.
- ¹²⁹ *Reformatorisch Dagblad*, 7 april 2005.
- ¹³⁰ *Reformatorisch Dagblad*, 11 juni 2005; *de Volkskrant*, 16 juli 2005; zie ook *Trouw*, 3 mei 2005.
- ¹³¹ *Nederlands Dagblad*, 4 juni 2005.
- ¹³² *De Volkskrant*, 16 juli 2005.
- ¹³³ *Nederlands Dagblad*, 28 juni 2006.
- ¹³⁴ *ChristenUnie Jaarverslag 2005* (Amersfoort 2005); *ChristenUnie Jaarverslag 2006* (Amersfoort 2006) 5.
- ¹³⁵ *Nederlands Dagblad*, 14 november 2005.
- ¹³⁶ *NRC Handelsblad*, 9 maart 2006; zie ook *Trouw*, 11 maart 2006.
- ¹³⁷ *NRC Handelsblad*, 8 april 2006.
- ¹³⁸ E. van Dijk, 'Winst en verantwoordelijkheid. Analyses na de gemeenteraadsverkiezingen', *Denkwijzer* 9 (2006) 28-30, aldaar 29.
- ¹³⁹ *Nederlands Dagblad*, 13 april 2006.
- ¹⁴⁰ Cees Veltman, 'Ruimte op links voor de ChristenUnie. Werkkracht groeit onder katholieken', *Volzin*, 6 oktober 2006, 14-17.
- ¹⁴¹ *Verslag 15^e Uniecongres 22 april 2006* (z.p. 2006).
- ¹⁴² *Nederlands Dagblad*, 5 augustus 2006.
- ¹⁴³ Thema 'Bijbel, belijdenis en politiek', *Denkwijzer*, 6 (2006).
- ¹⁴⁴ *Strategische kiezers, nieuwe keuzes*, 21.
- ¹⁴⁵ *Reformatorisch Dagblad*, 19 april 2006; *Verslag 15e Uniecongres*, 22 april 2006.
- ¹⁴⁶ *Nederlands Dagblad*, 22 april 2006.
- ¹⁴⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 29 mei 2006.
- ¹⁴⁸ *Nederlands Dagblad*, 29 mei 2006.
- ¹⁴⁹ *Nederlands Dagblad*, 4 november 2006, Van Nieuwenhuizen ed., *André Rouvoet*, 41.
- ¹⁵⁰ *De Volkskrant*, 2 oktober 2006; *Trouw*, 20 oktober 2006.
- ¹⁵¹ *Nederlands Dagblad*, 21 februari 2009.
- ¹⁵² *NRC Handelsblad*, 2 en 6 december 2006; zie ook E. Dijk, Van partij van het woord naar regeringspartij. De omslag in de beeldvorming van de ChristenUnie tussen 2003 en 2009 (Masterscriptie Journalistiek RUG, Groningen 2009).
- ¹⁵³ *ChristenUnie Jaarverslag 2005*.
- ¹⁵⁴ S. Faber, *De wet van de koestal. Gereformeerden in Den Haag* (Amsterdam 2007) 43.
- ¹⁵⁵ *Trouw*, 23 november 2006.
- ¹⁵⁶ *De Volkskrant*, 16 december 2006.
- ¹⁵⁷ *Nederlands Dagblad*, 10 februari 2007.
- ¹⁵⁸ A. Knevel, *Avonduren. Dagboek van een bewogen jaar* (Kampen 2007), 62, 78, zie ook 35-36.
- ¹⁵⁹ *Nederlands Dagblad*, 20 januari 2007.
- ¹⁶⁰ Faber, *De wet van de koestal*, 138; zie ook *NRC Handelsblad*, 28 september 2009.
- ¹⁶¹ G. Schutte, 'Voorwoord voor een excellerente collega' in: Van Nieuwenhuizen ed., *André Rouvoet*, 9-15, aldaar 14.
- ¹⁶² *Nederlands Dagblad*, 26 februari 2007.
- ¹⁶³ *HandSchrift*, maart 2007, 4-7, aldaar 5.
- ¹⁶⁴ *Trouw*, 12 februari 2007.
- ¹⁶⁵ *Nederlands Dagblad*, 27 januari 2007.
- ¹⁶⁶ *De Volkskrant*, 14 oktober 2006.

¹⁶⁷ 'ChristenUnie wilde geen homoseksueel als partijlid', www.coc.nl (15 november 2009).

¹⁶⁸ *Fusiedossier*, GI.

¹⁶⁹ *Nederlands Dagblad*, 28 augustus 2007.

¹⁷⁰ *Reformatorisch Dagblad*, 1 september 2007.

¹⁷¹ *Nederlands Dagblad*, 29 september 2007.

¹⁷² *Reformatorisch Dagblad*, 3 november 2007.

¹⁷³ *Verslag 18e Uniecongres 17 november 2007* (z.p. 2007).

¹⁷⁴ *Rapport van de Commissie Representatie aan het Landelijk Bestuur van de ChristenUnie* (Amersfoort 2008) 12, 15.

¹⁷⁵ *Reformatorisch Dagblad*, 16 juni 2008.

¹⁷⁶ Persbericht reactie A. Rouvoet op rapport commissie-Cnossen, 19 mei 2008.

¹⁷⁷ *Nederlands Dagblad*, 17 juni 2008.

¹⁷⁸ *Reformatorisch Dagblad*, 19 mei 2008; Riekelt Pasterkamp, *ChristenUnie op het pluuche. De mensen, de idealen, de werkelijkheid* (Kampen 2008) 41-47.

¹⁷⁹ *Reformatorisch Dagblad*, 16 juni 2008.

¹⁸⁰ *Nederlands Dagblad*, 15 oktober 2008.

¹⁸¹ *Nederlands Dagblad*, 5 oktober 2009.

¹⁸² *De ChristenUnie en christelijke Europese partij- en fractievorming* (Amersfoort 2008); *Verslag 20e Uniecongres 31 januari 2009* (z.p. 2009) 12.

¹⁸³ *Nederlands Dagblad*, 4 juli 2009

¹⁸⁴ *Nederlands Dagblad*, 14 mei 2009; *Nederlands Dagblad*, 17 april 2009, *Reformatorisch Dagblad*, 25 april 2009.

¹⁸⁵ B. van der Vlies, *Elke dag van de partij. Dagboek 2008* (Apeldoorn 2009) 197, zie ook 54, 76, 77, 87, 129, 151, 180, 182, 191, 254 en 256; Pasterkamp, *ChristenUnie op het pluuche*, 119-126.

¹⁸⁶ *Nederlands Dagblad*, 5 maart 2009.

¹⁸⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 18 april 2009; Pasterkamp, *ChristenUnie op het pluuche*, 48-49.

¹⁸⁸ *Nederlands Dagblad*, 14 juni 2008.

¹⁸⁹ *Reformatorisch Dagblad*, 6 december 2008.

¹⁹⁰ *Nederlands Dagblad*, 5 december 2009; *Trouw*, 5 december 2009.

¹⁹¹ *Reformatorisch Dagblad*, 9 maart 2009; *Nederlands Dagblad*, 9 maart 2009.

¹⁹² In de slotbeschouwing komt dit aspect meer uitgebreid aan bod.

¹⁹³ Zie ook de bijdrage van Wijbrandt van Schuur en Paul Lucardie in deze bundel.

¹⁹⁴ Zie ook de bijdrage van Vollaard in deze bundel; in de slotbeschouwing van Hippe en Voerman wordt eveneens uitgebreid op de relatie tussen de ChristenUnie met enerzijds de SGP en anderzijds het CDA ingegaan.

Noten bijdrage Harinck en Scherff

¹ De organisatorische vernieuwing van de ChristenUnie komt aan de orde in de bijdrage van Gerrit Voerman in deze bundel.

² Zie bijvoorbeeld het interview met Arie Slob in *Trouw*, 27 december 2007, en Bart Jan Spruijt, 'Vervreemd van zichzelf', www.opunie.nl.

³ Interview Hugo Scherff met Eimert van Middelkoop, 18 juni 2007.

⁴ Interview Hugo Scherff met Leen van Dijke, 31 mei 2007.

⁵ *Richtlijnen voor de nationaal-gereformeerde politiek*, GPV (Amersfoort 1996) 9 (art. 19); *Basisprogram RPF*, RPF (Nunspeet 1993) 10 (art. 4A).

⁶ *Vaste grond. Verkiezingsprogramma van het GPV, 1998-2000*, GPV (Amersfoort 1997) 7 (art. 1).

⁷ *Durf te kiezen voor normen. Verkiezingsprogramma 2002-2006*, ChristenUnie (Amersfoort 2002) 37 (art. 3.2); *Kernprogramma*, ChristenUnie (Amersfoort 1999) 4 (art. 7.1).

⁸ *Vaste grond*, 52.

⁹ *Durf te kiezen voor normen*, 59 (art. 5.4).

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Zie bijvoorbeeld: P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 2007. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen in het jaar 2007' in: *Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2009) 3-71, aldaar 24-25.

¹² *Trouw*, 30 september 2006.

¹³ *Nederlands Dagblad*, 23 april 2007.

¹⁴ *Basisprogram*, 1 (art. 1).

¹⁵ *Richtlijnen*, 3 (art. 4).

¹⁶ *Kernprogramma*, 2 (art. 3).

- ¹⁷ Ibidem, 2 (art. 1).
- ¹⁸ *Basisprogram*, II (art. 4).
- ¹⁹ *Met het oog op de toekomst. Discussienota over een gezamenlijke politieke visie van GPV en RPF*, GPV/RPF (Amersfoort 1998) 4.
- ²⁰ *Richtlijnen*, 3.
- ²¹ *Basisprogram*, 2.
- ²² Ibidem, 9.
- ²³ Ibidem.
- ²⁴ *Richtlijnen*, 3.
- ²⁵ *Kernprogramma*, 2 (art. 3).
- ²⁶ *Met het oog op de toekomst*, 9.
- ²⁷ *Basisprogram*, 3.
- ²⁸ *Kernprogramma*, 2.
- ²⁹ De Uniefundering is de grondslag van de ChristenUnie, en luidt in haar geheel als volgt: 'De ChristenUnie erkent Gods heerschappij over het staatkundig leven, dat de overheid door God is gegeven en in zijn dienst staat en dat christenen de verantwoordelijkheid hebben actief te zijn in de samenleving. Zij fundeert haar politieke overtuiging op de Bijbel, het geïnspireerde en gezaghebbende Woord van God, die door de Drie Formulieren van Eenheid wordt nagesproken en die ook voor het staatkundig leven wijsheid bevat.' Deze fundering moet onderscheiden worden van de Unieverklaring, die het gezamenlijk optrekken in een partij motiveert. Verwarrend is dat binnen de partij de Uniefundering soms de Unieverklaring wordt genoemd, zie bijvoorbeeld de website van de Kiesvereniging ChristenUnie Boskoop (boskoop.christenunie.nl/).
- ³⁰ Zie: www.christenunie.nl/nl/unieverklaring.
- ³¹ Ibidem.
- ³² A. Kuiper, 'Ons program' (Amsterdam 1879) 1-2.
- ³³ Theo de Wit, geciteerd op www.sgp-christenunie.nl/k/nl/100/n8447/news/view/42183/347467/Verslag-congres-Dienstbare-overheid.html.
- ³⁴ Het Kernprogramma van de ChristenUnie staat op: www.christenunie.nl/l/library/download/50402.
- ³⁵ Ibidem.
- ³⁶ Ibidem.
- ³⁷ Ibidem.
- ³⁸ *Richtlijnen voor de Nationale Gereformeerde Politiek*, GPV (z.p. 1979) punt 5.
- ³⁹ *Program van richtlijnen*, GPV (Amersfoort 1996) art. 6.
- ⁴⁰ J. Hippe, 'GPV, SGP en de vrijheid van de burgers. Enige verkenningen' in: *Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1988) 73-101.
- ⁴¹ *Reformatorisch Dagblad*, 24 januari 2000.
- ⁴² www.christenunie.nl/nl/unieverklaring.
- ⁴³ 'Duurzaam voor elkaar. Een kwestie van vertrouwen', *verkiezingsprogramma ChristenUnie 2006*, ChristenUnie (Amersfoort 2006).
- ⁴⁴ S. Paas, *Vrede stichten. Politieke meditatie* (Zoetermeer 2007).
- ⁴⁵ S. Paas, 'Christelijke politiek draait niet om moraal', *CV-Koers*, januari 2008, 8-13.
- ⁴⁶ Paas, 'Christelijke politiek', 8-13.
- ⁴⁷ Geciteerd in: *Nederlands Dagblad*, 30 januari 2009.
- ⁴⁸ *Nederlands Dagblad*, 30 januari 2009.
- ⁴⁹ *Reformatorisch Dagblad*, 6 december 2008.
- ⁵⁰ De vrees van Segers en Kuiper geldt evenzeer de opvattingen van Paas als die van G.G. de Kruijf, *Waakzaam en nuchter. Over christelijke ethiek in een democratie* (Baarn 1994).
- ⁵¹ *Nederlands Dagblad*, 18 februari 2009.
- ⁵² Geciteerd in: M. Metz, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe* (Nijmegen 1995) 112.
- ⁵³ Aldus het rapport: *Publieke gerechtigheid, een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving* uit 1990, geciteerd in: Metz, *De stranding*, 118.
- ⁵⁴ M. ten Hooven en R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980* (Amsterdam 2008) 120-126.
- ⁵⁵ *Nederlands Dagblad*, 22 oktober 1999.

Noten bijdrage Lucardie en Van Schuur

- ¹ Voor een verslag hiervan zie: A.P.M. Lucardie e.a., 'Het kader van de ChristenUnie. Voorlopig verslag van een enquête onder de deelnemers aan de congressen van het Gereformeerd Politiek Verbond en de Reformatorische Politieke Federatie op 27

mei 2000' in: *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2003) 161-183.

² Lucardie, 'Het kader van de Christen-Unie', 162.

³ In 1978 en 1979 werden in het kader van het zogenaamde middenkaderproject congressen van CDA, D66, PvdA en VVD geënquêteerd, waarbij de respons respectievelijk 38 procent, 51 procent, 61 procent en 61 procent bedroeg (zie B.P. Middel en W.H. van Schuur, 'Dutch Party Delegates: Background Characteristics, Attitudes towards the European Community and towards Dutch Politics, of delegates from CDA, D'66, PvdA and VVD' in: *Jaarboek 1980 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1981) 61-105; in 1990, 1991 en 1995 werden enquêtes uitgedeeld op congressen van GroenLinks, waarbij de respons varieerde van 61 procent tot 68 procent (zie A.P.M. Lucardie en W.H. van Schuur, 'De ontgroening van GroenLinks. Voorlopig verslag van een enquête onder de deelnemers aan het lustrumcongres van GroenLinks op 25 november 1995' in: *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1996) 247-264.

⁴ Zie hierover H. van Goor en A.P.M. Lucardie, 'De geschiedenis schrijdt voort: over de duurzame betekenis van de termen links en rechts in de politiek' in: *Jaarboek 2008 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen (nog te verschijnen).

⁵ Zie voor een overzicht van deze ontwikkeling op wereldschaal – gemeten in de zogenaamde World Value Studies – onder meer: A. Noë en J.P. Thérien, *Left and Right in Global Politics* (Cambridge 2008).

⁶ Tellen we de scores van GPV'ers en RPF'ers in 2000 op, dan komen we op iets hogere cijfers: 6,6 voor GPV en 6,2 voor RPF; blijkbaar plaatsten met name RPF'ers het GPV iets verder naar rechts dan GPV'ers dat zelf deden. De verschillen zijn echter niet groot.

⁷ In 2000 is deze vraag niet gesteld.

⁸ Een vergelijking met 2000 is hier niet goed mogelijk, aangezien GPV en RPF

toen nog zelfstandig konden deelnemen aan gemeenteraadsverkiezingen.

⁹ Het betrof hier voornamelijk drie groeperingen, het in 1966 opgerichte Nationaal Evangelisch Verband, het in 1972 opgerichte Antirevolutionaire Jongeren Contact – sinds 1974 Reformatorisch Politiek Jongeren Contact – en de Gespreksgroep AR-gezinden, die in 1970 was ontstaan. De twee laatstgenoemde groepen kwamen direct uit de ARP voort, de eerste slechts ten dele.

Zie ook de bijdrage van Remco van Mulligen over de RPF in deze bundel.

¹⁰ De posities 1 en 10 werden door de respondenten niet benut.

Noten bijdrage Hans Vollaard

¹ De term 'partijen van christelijke origine' duidt partijen aan waarin het christendom een belangrijke rol vervult voor het politieke gedachtegoed, het ledenbeleid, de vertegenwoordigers en de leden. Hieronder vallen christelijke partijen als de SGP, maar ook het CDA, waarin het christendom weliswaar belangrijk maar niet allesbepalend is in het ledenbeleid en politieke gedachtegoed.

² De volgende personen zijn geïnterviewd: Hans Blokland, lid voor het GPV van de SGP/RPF/GPV-fractie in het Europees Parlement en later lid voor de ChristenUnie van de ChristenUnie/SGP-fractie van 1994 tot 2009 (op 16 juli 2009); Menno de Bruyne, voorlichter van de SGP-Tweede Kamerfractie sinds 1984 (op 3 juli 2009); Aart Mosterd, orthodox-protestants Tweede Kamerlid voor het CDA van 1998 tot 2006 (op 8 juli 2009); en Jacob Pot, ambtelijk secretaris van de RPF- en later ChristenUnie-fractie in de Tweede Kamer sinds 1986 (op 14 juli 2009).

³ T. Bernts, G. Dekker en J. de Hart, *God in Nederland 1996-2006* (Kampen 2007).

⁴ G. Dekker, *Van het centrum naar de marge. De ontwikkeling van de christelijke godsdienst in Nederland* (Kampen 2006) 228.

⁵ K. Aarts en T. Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space 1989-

2006', *Acta Politica* 43 (2008), 203-234, aldaar 206.

⁶ E. Sengers, 'Kwantitatief onderzoek naar religie' in: M.B. ter Borg ed., *Handboek religie in Nederland: Perspectief, overzicht, debat* (Zoetermeer 2009) 67-84, aldaar 69-70.

⁷ H. Pellikaan, 'The religious dimension still shapes the Dutch space of competition', (ongepubliceerde paper, 2009).

⁸ M. Coumans, 'Religie en politieke participatie' in: H. Schmeets en R. van der Bie ed., *Religie aan het begin van de 21^e eeuw* (Den Haag 2009) 89-100; M. Coumans, 'Religie en politieke opvattingen' in: Schmeets en Van der Bie ed., *Religie aan het begin van de 21^e eeuw*, 101-109.

⁹ H. Schmeets, 'Religie en nationale problemen' in: Schmeets en Van der Bie ed., *Religie aan het begin van de 21^e eeuw*, 83-88.

¹⁰ *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, SCP (Den Haag 2006).

¹¹ *NRC Handelsblad*, 6 oktober 2006; *Nederlands Dagblad*, 8 september 2005.

¹² *Godsdienstige veranderingen*.

¹³ Aarts en Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space', 207.

¹⁴ K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema ed., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (Utrecht 2007) 277.

¹⁵ De neocalvinistische stroming in gereformeerd Nederland kenmerkt zich door een grotere nadruk 'op een dogmatische, rationele, naar buiten gerichte vorm van geloven', dit in onderscheid tot de bevindelijke stroming met een meer 'piëtistisch, sterk gevoelsmatig en haast mystiek calvinisme', zie: H. Stoffels, 'Protestantisme' in: Ter Borg ed., *Handboek religie in Nederland*, 122-145, aldaar 129.

¹⁶ *Ibidem*, 137.

¹⁷ J.E. Castillo Guerra en M. Steggerda, 'Migrantenkerken' in: Ter Borg ed., *Handboek religie in Nederland*, 173-188.

¹⁸ *Nederlands Dagblad*, 26 januari 2005.

¹⁹ *Nederlands Dagblad*, 25 juni 2003.

²⁰ G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Scientific progress, educated guesses or speculation? On some old predictions with

respect to electoral behaviour in the Netherlands', *Acta Politica* 43 (2008) 180-202; zie verder: G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Decline of the structured model of electoral competition' in: H. Daalder en G.A. Irwin ed., *Politics in the Netherlands: How much change?* (London 1989) 21-41.

²¹ Aarts en Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space', 203-234.

²² M. Rosema, K. Aarts en H. van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer' in: idem, *Een verdeeld electoraat*, 165-188, aldaar 185.

²³ Irwin en Van Holsteyn, 'Scientific progress, educated guesses or speculation', 188.

²⁴ H. Pellikaan, T. van der Meer en S. de Lange, 'The road from a depoliticized to a centrifugal democracy', *Acta Politica* 38 (2003) 23-49, aldaar 30-31.

²⁵ H. Pellikaan, S.L. de Lange en T. van der Meer, 'Fortuyn's legacy. Party system change in the Netherlands', *Comparative European Politics* 5 (2007) 282-302, aldaar 291 en verder.

²⁶ H. Pellikaan, S. de Lange en T. van der Meer, 'Fortuyn's legacy', 282-302.

²⁷ K. van Kersbergen, 'The Christian democratic phoenix and modern unsecular politics' *Party Politics* 14 (2008) 259-279, aldaar 271; zie ook *De Volkskrant*, 25 januari 2002

²⁸ H. Vollaard, 'De flexibele formules van het CDA' in: H. Pellikaan en S. van der Lubben ed., *Ruimte op rechts. De conservatieve onderstroom in de Lage Landen* (Utrecht 2006) 107-136.

²⁹ *NRC Handelsblad*, 11 september 2004.

³⁰ Van Kersbergen, 'The Christian democratic phoenix', 275.

³¹ *Culemborgse Courant*, 31 maart 2009.

³² J. Weggeman, 'De uitgebleven toenadering. Een inhoudsanalyse van de verkiezingsprogramma's van de SGP, GPV en RPF (1977-1994)' in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1995) 190-206; H. Pellikaan, T. van der Meer en S. de Lange, 'The road from a depoliticized to a centrifugal democracy', 23-49; H. Pellikaan, S. de Lange en T. van der Meer, 'Fortuyn's legacy', 282-302.

- ³³ G. van de Wetering, *Opposition in the Dutch Parliament* (Masterscriptie UL, Leiden 2009).
- ³⁴ Ik dank drs. G. van de Wetering voor het verstrekken van deze gegevens.
- ³⁵ *Reformatorisch Dagblad*, 14 december 2000; zie ook de bijdrage van Gerrit Voerman over de geschiedenis van de ChristenUnie in deze bundel.
- ³⁶ *Nederlands Dagblad*, 16 oktober 1999; *Reformatorisch Dagblad*, 22 januari 2000.
- ³⁷ *Nederlands Dagblad*, 21 en 23 oktober 1999.
- ³⁸ M. van Weezel en Th. Broer, *De geroepen. Het wonderlijke premierschap van Jan Peter Balkenende* (Amsterdam 2007).
- ³⁹ Met dank aan G. van de Wetering.
- ⁴⁰ *Reformatorisch Dagblad*, 5 juli 2002.
- ⁴¹ *De Groene Amsterdammer*, 1 mei 2003.
- ⁴² S. Faber, *De wet van de Koestal. Gereformeerden in Den Haag* (Amsterdam 2007) 43.
- ⁴³ *Nederlands Dagblad*, 10 juni 2004.
- ⁴⁴ *Nederlands Dagblad*, 12 januari 2004.
- ⁴⁵ *Reformatorisch Dagblad*, 20 januari 2004.
- ⁴⁶ *Herijkte Strategienota*, ChristenUnie (z.p. 2006).
- ⁴⁷ *Strategische kiezers, nieuwe keuzes. Evaluatierapport Verkiezingen 2002*, ChristenUnie (z.p. 2002); *Nederlands Dagblad*, 9 maart 2006.
- ⁴⁸ *Nederlands Dagblad*, 14 juni 2004; *Reformatorisch Dagblad*, 16 februari 2005.
- ⁴⁹ *Nederlands Dagblad*, 14 juni 2004.
- ⁵⁰ *NRC Handelsblad*, 9 maart 2006.
- ⁵¹ *Nederlands Dagblad*, 20 september 2006.
- ⁵² *Katholiek Nieuwsblad*, 4 augustus 2008.
- ⁵³ *Nederlands Dagblad*, 18 november 2006.
- ⁵⁴ *Reformatorisch Dagblad*, 11 januari 2007.
- ⁵⁵ *Nederlands Dagblad*, 6 januari 2007 en 10 februari 2007.
- ⁵⁶ J. Outhoorn, 'A return to morality politics? The renewed debates on woman's body issues in the Netherlands', (ongepubliceerde paper, 2009).
- ⁵⁷ *Nederlands Dagblad*, 11 juli 2008.
- ⁵⁸ *Reformatorisch Dagblad*, 24 oktober 2008.
- ⁵⁹ H. Vollaard, 'Een christelijke of seculiere bezieling van de Nederlandse gemeen-

schap? Over de conservatieve avances naar SGP en ChristenUnie' in: Pellikaan en Van der Lubben, *Ruimte op rechts?*, 86-106.

⁶⁰ *Nederlands Dagblad*, 22 januari 2007;

Nederlands Dagblad, 29 maart 2008.

⁶¹ *Nederlands Dagblad*, 11 juli 2008.

⁶² Met dank aan G. van de Wetering.

⁶³ *Reformatorisch Dagblad*, 6 januari 2006.

⁶⁴ *Nederlands Dagblad*, 25 juni 2009.

⁶⁵ A. Slob, weblog 6 juli, week 28 (2009) <http://www.arieslob.nl/k/n7396/news/view/358502/50307/6-juli-week-28-2009.html>

⁶⁶ Zie voor deze problematiek ook de bijdrage van George Harinck en Hugo Scherff in deze bundel.

⁶⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 27 februari 2009.

⁶⁸ A. de Bruijne, 'Christelijke politiek in een niet-christelijke samenleving' in: W. Huttinga en G.J. Spijker ed., *Macht en overtuiging. Debat over de fundering van de ChristenUnie* (Amersfoort 2007) 30-39.

⁶⁹ Dekker, *Van het centrum naar de marge*.

⁷⁰ Bernts, Dekker en De Hart, *God in Nederland*, 46, 56.

⁷¹ H. Vollaard, 'Protestantisme en Euroscopsis' in: H. Vollaard en B. Boer ed., *Euroscopsis in Nederland* (Utrecht 2005) 151-176.

⁷² *De ChristenUnie en christelijke Europese partij- en fractievorming*, ChristenUnie (Amersfoort 2008).

⁷³ Bernts, Dekker en De Hart, *God in Nederland*, 68 en verder.

⁷⁴ *Ibidem*, 86.

⁷⁵ *Trouw*, 8 juni 2009; A. Rouvoet, 'Macht dienstbaar maken aan gerechtigheid. Over de ChristenUnie en regeringsverantwoordelijkheid' (Groen van Prinsterer-lezing 2009).

⁷⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 1 oktober 2009.

Noten bijdrage Van Holsteyn en Koole

¹ Met dank aan Vincent Post voor zijn hulp bij de totstandkoming van deze bijdrage.

² H.M.Th.D. ten Napel, *Een eigen weg. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Kampen 1992); D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* (Den Haag 1992); P. Lucardie, W. van

Schuur en G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politologisch perspectief* (Leiden 1999). Bena-drukt moet worden dat de partijen die be-trokken waren bij de fusies die hebben ge-leid tot het ontstaan van het CDA en GroenLinks, min of meer van vergelijkbare grootte waren en alle in electoraal zwaar weer zaten, wat zal hebben bijgedragen tot de uiteindelijke fusies. In het geval van het CDA, de ChristenUnie en de SGP is aan deze voorwaarden niet voldaan, wat nog eens het speculatieve karakter van onze be-schouwing onderstreept.

³ G. Voerman, 'Partijfusies in Nederland: een verkennend seismologisch onderzoek' in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Ne-derlandse Politieke Partijen* (Groningen 1991) 123-148, aldaar 123.

⁴ H. Coffé en R. Torenvlied, Explanatory factors for the merger of political parties (Center for the Study of Democracy Paper, University of California, Irvine 2008).

⁵ P. Mair, 'The electoral payoffs of fission and fusion', *British Journal of Political Science* 20 (1990) 131-142.

⁶ A. Krouwel en P. Lucardie, 'Waiting in the wings: New parties in the Netherlands', *Acta Politica* 43 (2008) 278-307.

⁷ Voerman, 'Partijfusies in Nederland', 134-135.

⁸ Coffé en Torenvlied, *Explanatory factors*, 1; Voerman, 'Partijfusies in Nederland'.

⁹ Coffé en Torenvlied, *Explanatory factors*, 8.

¹⁰ H. Schmeets en R. van der Bie ed., *Reli-gie aan het begin van de 21ste eeuw* (Den Haag 2009).

¹¹ A.P.M. Lucardie, 'Het kader van de ChistenUnie' in: *Jaarboek 2001 Documenta-tiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2003) 161-183, aldaar 161.

¹² Coffé en Torenvlied, *Explanatory factors*, 4.

¹³ G. Voerman, 'Partijfusies in Neder-land', 135.

¹⁴ *HandSchrift*, 10 maart 2009, 5-6.

¹⁵ *HandSchrift*, 10 april 2009, 2.

¹⁶ *HandSchrift* themanummer, 4 januari 2003, 6-7.

¹⁷ *HandSchrift* themanummer, 4 januari 2003, 6; *HandSchrift*, 8 maart 2007, 18.

¹⁸ *HandSchrift*, september 2006, 9.

¹⁹ M. Trappenburg, 'Paarse ethiek' in: F. Becker e.a. ed., *Zeven jaar paars* (Amster-dam 2001) 53-78.

²⁰ J.J.M. van Holsteyn en R.A. Koole, Is it True What They Say? Dutch Party Mem-bers and Their Opinion on Internal Party Democracy (Paper for the ECPR Joint Ses-sions, Lissabon 2009).

²¹ *Reformatorisch Dagblad*, 22 juni 2007.

²² J. den Ridder, J. van Holsteyn en R. Koole, Electoraat en selectoraat in de repre-sentatieve democratie. (Paper voor de de-mocratic audit, Berg en Dal 2009) 9.

²³ Den Ridder, Van Holsteyn en Koole, Electoraat en selectoraat in de repre-sentatieve democratie, 10.

²⁴ M. Bovens en A. Wille, *Diploma Demo-cracy. On the Tensions between Meritocracy and Democracy* (Utrecht 2009).

²⁵ J. van Holsteyn en R. Koole, 'Wie zijn eigenlijk de leden van de PvdA? Een onder-zoek', *Socialisme & Democratie* 57 (2000) 93-104, aldaar 96.

²⁶ K. Arts, 'Ontwikkelingen in kerkelijk-heid en kerkbezoek (1999-2008)' in: Schmeets en Van der Bie ed., *Religie aan het begin van de 21ste eeuw*, 42.

²⁷ R. Koole, *Politieke partijen in Neder-land. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1995) 134.

²⁸ Lucardie, 'Het kader van de Chisten-Unie', 170.

²⁹ C. van der Eijk, 'Measuring agreement in ordered rating scales', *Quality & Quan-tity* 35 (2001) 325-341; J. den Ridder, J. van Holsteyn en R. Koole, Partijen in spagaat? Eensgezindheid en meningsverschillen onder partijleden van Nederlandse politieke partijen. (Paper voor het Politicologenet-maal 2009, Berg en Dal 2009). In een af-zonderlijke analyse is nagegaan of de samen-stellende delen GPV en RPF herkenbaar waren in de fusiepartij ChristenUnie. Gelet op hun meningen ten aanzien van de te be-handelen politieke vraagstukken kan echter geconcludeerd worden dat de leden van voordien het GPV en de RPF inhoudelijk

in hoge mate op één lijn zitten. Omdat er geen betekenisvolle verschillen gevonden zijn tussen de opvattingen van de leden van voorheen GPV en RPF, zijn de bevindingen van de uitsplitsing op dit punt niet gepresenteerd. Het lijkt er al met al op dat de eerste voorzitter van de Christen-Unie, Thijs van Daalen, gelijk had met zijn bewering dat hij geslaagd was in zijn doel ervoor te zorgen dat in de Christen-Unie geen bloedgroepen zouden (blijven) bestaan. Zie: *HandSchrift*, 6 februari 2005, 16-18.

³⁰ K. Aarts en J. Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space, 1989-2006', *Acta Politica* 43 (2008) 203-234; H. Pellikaan, S. de Lange en T. van der Meer, 'Fortuyn's legacy: Party system change in the Netherlands', *Comparative European Politics* 5 (2007) 282-302.

³¹ J. van Holsteyn en J. den Ridder, 'Een reus in de polder? Nederlandse kiezers en het electorale belang van Europese integratie' in: H. Vollaard en B. Boer ed., *Euroscopsis in Nederland*. (Utrecht 2005) 23-43; C.E. de Vries, *European Integration and National Elections: The Impact of EU Issue Voting on National Electoral Politics* (Amsterdam 2007); C.E. de Vries, 'Sleeping giant: Fact of fairytale? How European integration affects national elections', *European Union Politics* 8 (2007) 363-385.

³² K. Aarts en H. van der Kolk ed., *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005).

³³ Vollaard en Boer ed., *Euroscopsis in Nederland*, 167.

³⁴ J.J.M. van Holsteyn, 'Kernenergie, Tsjernobyl, en de verkiezingen van 21 mei 1986' in: J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en C. van der Eijk ed., *De Nederlandse kiezer '86* (Amsterdam 1987) 144-157.

³⁵ *HandSchrift*, 10 maart 2009, 6.

³⁶ Zie onder meer: R. Inglehart, 'The silent revolution in Europe: Intergenerational change in post-industrial societies', *American Political Science Review* 65 (1971) 991-1017; R. Inglehart, *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics* (Princeton 1977); J.W. van

Deth, *Politieke waarden* (Amsterdam 1984); R. Inglehart en R.B. Andeweg, 'Change in Dutch political culture: A silent or a silenced revolution?', *West European Politics* 16 (1993) 345-361.

³⁷ Van Holsteyn en Koole, 'Is it True What They Say?'

³⁸ R. Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 187.

³⁹ Ten Napel, *Een eigen weg*, xiv; Verkuil, *Een positieve grondhouding*, 47.

Noten bijdrage Hippe en Voerman

¹ Interview Joop Hippe met Leen van Dijke, 22 oktober 2009.

² Interview Hippe met Van Dijke.

³ Zie voor een overzicht de inleiding.

⁴ Interview Gerrit Voerman met Jacob Pot, 13 oktober 2009.

⁵ Paul Lucardie e.a., 'Kroniek 2006. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2006', in: *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2007) 15-104, aldaar 87.

⁶ Joop Hippe e.a., 'Kroniek 2005. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2005', in: *Jaarboek 2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2006) 14-98, aldaar 78-79.

⁷ *Herijkte Strategienota ChristenUnie*; ook aangehaald door Hans Vollaard in zijn bijdrage aan deze bundel.

⁸ Gerrit Voerman en Nelleke van der Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009* (Amsterdam 2009) 94, 98, 118 en 119-120.

⁹ Interview Hippe met Van Dijke.

¹⁰ Interview Joop Hippe met Roel Kuiper, 26 oktober 2009.

¹¹ Interview Gerrit Voerman met Arie Slob, 13 oktober 2009.

¹² Interview Gerrit Voerman met André Rouvoet, 12 oktober 2009.

¹³ Interview Joop Hippe met Gert Schutte, 13 oktober 2009.

¹⁴ Interview Gerrit Voerman met Henk van Rhee, 12 oktober 2009.

¹⁵ Interview Voerman met Van Rhee.

¹⁶ *Nederlands Dagblad*, 7 november 2003.

¹⁷ Andries Knevel, *Avonduren. Dagboek van een bewogen jaar* (z.p. 2007) 62.

¹⁸ Zie de bijdrage van George Harinck en Hugo Scherff in deze bundel.

¹⁹ Zie de bijdrage van Vollaard in deze bundel.

²⁰ Interview Hippe met Kuiper.

²¹ *Nederlands Dagblad*, 10 december 2009.

Bijlage 1

Verkiezingsuitslagen van het GPV, de RPF en de ChristenUnie

Tabel 1. Uitslagen Tweede Kamerverkiezingen GPV, RPF en ChristenUnie, 1952-2006

	GPV			RPF			ChristenUnie		
	stemmen	%	zetels	stemmen	%	zetels	stemmen	%	zetels
1952	35.497	0,7	—						
1956	37.206	0,6	—						
1959	39.972	0,7	—						
1963	46.324	0,8	1						
1967	59.156	0,9	1						
1971	101.790	1,6	2						
1972	131.236	1,8	2						
1977	79.421	1,0	1	53.220	0,6	—			
1981	70.878	0,8	1	108.364	1,2	2			
1982	67.163	0,8	1	124.235	1,5	2			
1986	88.381	1,0	1	83.582	0,9	1			
1989	109.637	1,2	2	85.231	1,0	1			
1994	119.158	1,3	2	158.705	1,8	3			
1998	108.724	1,3	2	174.593	2,0	3			
2002							240.953	2,5	4
2003							204.694	2,1	3
2006							390.969	4,0	6

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken

Tabel 2. Uitslagen Provinciale Statenverkiezingen GPV, RPF en ChristenUnie, 1950-2007 (in zetels)

	GPV	RPF	ChristenUnie
1950	1		
1954	2		
1958	2		
1962	3		
1966	3		
1970	6		
1974	11		
1978	4	0	
1982	9	10	
1987	8	11	
1991	16	17	
1995	16	20	
1999	19	23	
2003			29
2007			38

Bronnen:

GPV: CBS-verkiezingsstatistieken, *Ons Burgerschap*, 3 april 1982, 28 maart 1987, 16 maart 1991, maart 1995, maart 1999.

RPF: *Nieuw Nederland*, maart 1982, maart 1987, maart 1991, april 1995, maart/april 1999.

ChristenUnie: opgave partijbureau, 17 december 2009.

NB: Bij de Provinciale Statenverkiezingen van 2007 werd het aantal Statenzetels teruggebracht van 764 naar 564.

Tabel 3. Uitslagen Eerste Kamerverkiezingen GPV, RPF en ChristenUnie, 1956-2007 (in zetels)

	GPV	RPF	ChristenUnie
1956	–		
1960	–		
1963	–		
1969	–		
1971	–		
1974	–		
1977	I	–	
1980	I	–	
1981	–	–	
1983	I	I	
1986	I	I	
1987	I	I	
1991	I	I	
1995	I	I	
1999	2	2	
2003			2
2007			4

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken / parlement.com

Tabel 4. Uitslagen gemeenteraadsverkiezingen GPV, RPF en ChristenUnie, 1949-2006 (in zetels)

	GPV	RPF	ChristenUnie
1949	13		
1953	38		
1958	40		
1962	45		
1966	42		
1970	57		
1974	64		
1978	60	27	
1982	86	95	
1986	93	86	
1990	123	111	
1994	150	172	
1998	162	212	
2002	–	–	348
2006	–	–	414

Bronnen:

GPV: Jaarverslag van Verbond van Gereformeerde Kiesverenigingen 1 april 1948 – 11 april 1950 (archief GPV, nr. 1003); notulen Verbondsraad 1 april 1948 – 3 maart 1956; *Ons Politeuma*, september 1953, 11-12; *Gereformeerd Gezinsblad*, 30 en 31 mei 1958; *Ons Politeuma*, juni/juli 1962, 54; *idem*, 9 juli 1966, 121-122; A.J. Verbrugh aan de kiesverenigingen van het Gereformeerd Politiek Verbond. Beschrijvingsbrief voor de 23^e jaarvergadering op 6 maart 1971 (archief GPV, nr. 75a); stukken Algemene Vergadering 1960-1973; 'Jaarverslag van het GPV over 1978' (archief GPV, nr. 75); stukken Algemene Vergadering 1974-1982; *Ons Burgerschap*, 27 februari 1987, 37, 39-40; *idem*, maart 1998, 4-6.

RPF: *Nieuw Nederland*, juni 1978, 6; juni 1982, 5; maart 1986, 4-5; april 1990, 7; maart 1994, 16-17 en 19; *RPF-Signaal*, maart 1998, 6-7.

ChristenUnie: opgave partijbureau, 17 december 2009.

NB: door de partijbureaus van het GPV en de RPF is altijd een voorbehoud gemaakt bij deze cijfers. Ook het partijbureau van de ChristenUnie houdt bij de opgegeven aantallen een slag om de arm.

Tabel 5. Ledentallen GPV, RPF en ChristenUnie, 1948-2009

Jaar	GPV	RPF	ChristenUnie
1948			
1949			
1950	1.200		
1951	2.250		
1952	3.300		
1953			
1954	5.100		
1955	5.600		
1956	5.400		
1957	5.820		
1958	6.400		
1959	6.500		
1960	6.311		
1961	6.223		
1962	6.608		
1963	7.039		
1964	7.146		
1965	7.200		
1966	8.005		
1967	8.355		
1968	8.028		
1969	7.823		
1970	8.702		
1971	8.973		
1972	9.491		
1973	9.836		
1974	10.498		
1975	10.728	700	
1976	11.371		
1977	12.000	2.000	
1978	12.463	5.000	
1979	12.700		
1980	12.922	5.545	
1981	13.181	7.000	
1982	13.114	9.000	
1983	12.983		
1984	12.909	9.334	
1985	13.044	7.960	
1986	13.365	7.752	
1987	13.554	7.819	

Tabel 5. Ledentallen GPV, RPF en ChristenUnie, 1948-2009 (vervolg)

Jaar	GPV	RPF	ChristenUnie
1988	12.639	7.954	
1989	13.015	8.330	
1990	12.917	8.463	
1991	14.276	8.568	
1992	14.358	8.561	
1993	14.179	9.939	
1994	14.269	11.035	
1995	14.650	11.466	
1996	14.535	11.755	
1997	14.366	12.132	
1998	14.121	12.572	
1999	13.687	12.672	
2000	12.942	12.474	
2001			
2002			27.250
2003			27.000
2004			25.074
2005			24.235
2006			24.156
2007			26.673
2008			27.683
2009			26.745

Bron: website Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (www.dnpp.nl)

Bijlage 2

Grondslagen van het GPV, de RPF en de ChristenUnie

Grondslag GPV

De Heilige Schrift, waarvan de Drie Formulieren van Enigheid van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehandhaafd in de vrijmaking dezer kerken, de hoofdsom leren, is de enige grondslag en regel van het Verbond, ook voor het staatkundig leven.

(statuten GPV 1996, artikel 2)

Grondslag RPF

De RPF aanvaardt als enige norm voor haar politieke denken en handelen het onfeilbare en gezaghebbende Woord van God zoals ten aanzien daarvan ook beleden wordt in de Drie Formulieren van Enigheid. Zij wil zich hierbij laten leiden door de christelijke levensovertuiging zoals die in het reformatorisch grondmotief van schepping, zondeval en verlossing door Jezus Christus tot uitdrukking wordt gebracht.

(statuten RPF 1992, artikel 3)

Proeve van grondslag voor de ChristenUnie, zoals voorgesteld door de Commissie Samenspreking in 1998

De partij belijdt Gods soevereiniteit over het staatkundig leven, de overheid als dienaar van Gods en de roeping van de christen in de samenleving. Zij fundeert haar politieke overtuiging op de Bijbel, het geïnspireerde en betrouwbare Woord van God, die door de Drie Formulieren van Enigheid wordt nagesproken.

Grondslag ChristenUnie

De ChristenUnie erkent Gods heerschappij over het staatkundig leven, dat de overheid door God is gegeven en in zijn dienst staat en dat christenen de verantwoordelijkheid hebben actief te zijn in de samenleving. Zij fundeert haar politieke overtuiging op de Bijbel, het geïnspireerde en gezaghebbende Woord van God, die door de Drie Formulieren van Eenheid wordt nagesproken en die voor het staatkundig leven wijsheid bevat.

(statuten ChristenUnie 2008, artikel 3)

Bijlage 3

Vraagformuleringen politieke strijdpunten en links-rechts

– Euthanasie

Sommige mensen vinden dat euthanasie altijd verboden moet zijn. Anderen vinden dat euthanasie mogelijk moet zijn als de patiënt daarom vraagt. Natuurlijk zijn er ook mensen met een mening die daar tussenin ligt. Waar zou u uzelf plaatsen op een lijn van 1 tot en met 7, waarbij de 1 betekent dat euthanasie moet worden verboden en 7 dat euthanasie mogelijk moet zijn?

– Inkomensverschillen

Sommige mensen vinden dat de verschillen in inkomens in ons land groter moeten worden (bij cijfer 1). Anderen vinden dat deze verschillen kleiner moeten worden (bij cijfer 7). Natuurlijk zijn er ook mensen met een mening die daar tussenin ligt. Waar zou u uzelf plaatsen?

– Integratie van allochtonen

In Nederland vinden sommigen dat allochtonen hier moeten kunnen leven met behoud van de eigen cultuur (bij cijfer 1). Anderen vinden dat zij zich geheel moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur (bij cijfer 7). De mening van weer anderen ligt daar tussenin. Waar zou u uzelf plaatsen?

– Europese eenwording

Sommige mensen en partijen vinden dat de Europese eenwording nog verder zou moeten gaan (bij cijfer 1). Anderen vinden dat de Europese eenwording al te ver is gegaan (bij cijfer 7). Waar zou u uzelf plaatsen?

– Sociale uitkeringen

Sommige mensen en partijen vinden de sociale uitkeringen te hoog (bij cijfer 7). Anderen vinden deze uitkeringen juist te laag (bij cijfer 1). En natuurlijk kan de mening hier tussenin liggen. Waar zou u uzelf plaatsen?

– *Kerncentrales*

Sommige mensen vinden dat kerncentrales de oplossing zijn voor een tekort aan energie in de toekomst (bij cijfer 1). Anderen vinden dat er geen kerncentrales moeten worden gebouwd omdat de gevaren te groot zijn (bij cijfer 7). Waar zou u uzelf plaatsen?

– *Criminaliteit*

Ook over de manier waarop de overheid optreedt tegen criminaliteit wordt verschillend gedacht. Waar zou u uzelf plaatsen op de lijn van 1 tot en met 7, waarbij aan het begin van de lijn degenen staan die vinden dat de overheid te hard optreedt en aan het andere einde van de lijn degenen die vinden dat de overheid harder moet optreden?

– *Militairen*

Ten slotte is het zo dat sommige mensen vinden dat Nederland nooit militairen moet leveren aan internationale missies. Anderen vinden dat Nederland dat altijd moet doen als daarom wordt gevraagd. Waar zou u uzelf plaatsen op de lijn van 1 tot en met 7, waarbij de 1 betekent dat Nederland nooit militairen moet leveren en de 7 dat Nederland altijd militairen moet leveren als daarom wordt gevraagd?

– *Links-rechts zelfplaatsing*

Van politieke opvattingen wordt vaak gezegd dat zij links of rechts zijn. Wanneer u denkt aan uw eigen opvattingen en die van andere groepen mensen en partijen, waar zou u die dan op de onderstaande schaal plaatsen?